

ՊԱՏԱՆԱԲԱՆԱԽՐԱԿԱՆ

ԱՎԵՏԻՍ ՔԱՎԱՇՅԱՆ

փիլիսոփայական գիյր. թեկնածու

ԵԿԵՂԵՑԻ-ԱԿԵՐԱՅՈՒՆՔԱՆ ՓՈԽՆԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՄԲՈՆՈՒՄՆԵՐԸ

Եկեղեցի-պերայոյուն փոխհարաբերոյայան հարցը բազմահարթ էր բազմապիսի փոփոխականներ պարունակող կապերի ու հարաբերոյայունների բարդ ոլորտ է: Իբրեւ հասարակոյայան քաղաքական համակարգի ոլորտի բնագավառ նշված հարաբերոյայունները պարմականորեն ձեւավորվել են հասարակական կյանքի պերախրավական եւ կրոնական ոլորտների միջեւ, որն ավարտուն եւ ամբողջական է դարձել պերայոյայան եւ կրոնի, պերական ինսոյիպոյայունների եւ կրոնական կազմակերպոյայունների հարաբերոյայունների արեստով:

Այս փոխհարաբերոյայունների ոլորտը չափազանց դինամիկ է, պարմականորեն փոփոխվել է եւ հանդես եկել ինսոյիպոյային արաբեր ձեւերով: Վերջին երկու դարերում Արեւմոյայքի զարգացած հասարակոյայուններում այդ հարաբերոյայունները դրսեւորվել են զերազանցապես աշխարհականացման եւ աշխարհիկ-կրոնական համագործակցոյայան մողելների արեստով: Ընդ ոլորում, հարաբերոյայունների ինսոյինսիվոյայան մակարդակը եւ ոողղվածոյայունը մեծապես պայմանավորվել է արվյալ երկրի հասարակական-քաղաքական, ազգամշակոյայային, պարմական, հավարքային եւ այլ գործոններով: Այդ առանձնահարկոյայուններով է բացարկում նաեւ այն, որ հասարակական կյանքում եկեղեցի-պերայոյուն հարաբերոյայունների, ինչպես նաեւ կրոնական կազմակերպոյայունների վրա քաղաքական ինսոյիպոյային կաողյցների ազդեցոյայան ասոյիճանը եւ մակարդակները արաբեր են ու ժամանակային:

Մերոյայ ժողովրդավարական կողմնորոշման երկրների պերանեկեղեցական հարաբերոյայունների հիմքում ընկած են Երոյայայի՝ Նոր դարաշրջանում ձեւավորված սկզբունքները: Հասարակական կյանքի հոգեւոր-կրոնական ոլորտի նկարմամբ ունեցած վերաբերմունքով դրանք զերազանցապես չեզոք դիրք գրավող աշխարհիկ պերայոյայուններ են, որոնցում եկեղեցու եւ կրոնական կաողյցների նկարմամբ հարաբերոյայունները կարգավորվում են իրավական (աշխարհիկ) նորմերի՝ խղճի եւ դավանանքի ազապերայան օրենսդրական սկերերով: Բուրժուական հարաբերոյայունների ձեւավորման եւ

արմատավորման ծնունդը լինելով, այս վերջինս, որպես կանոն, նշանավորվել է հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում կրոնի և կրոնական կառույցների կախվածությունից գիտակցության, գործունեության, վարքագծի, հասարակական հարաբերությունների և ինստիտուտների ազատագրմամբ, հեղուկարար՝ բուն աշխարհականացման գործընթացների արմատավորմամբ:

Այդ մոտեցումների բազմազանությունը և դրամատիզմը պայմանավորված են եղել իրարամերժ սկզբունքային մոտեցումներով: Աշխարհայացքային առումով այդ իրավիճակի ձևավորմանը մեծապես խթանել է աշխարհականացման երոսպական ըմբռնումը և վերջինիս բովանդակային անբաժան մասը կազմող այնպիսի հիմնարար միություններ, ինչպիսիք են «հեղինակության ազդեցությունից» (այդ թվում՝ կրոնից և եկեղեցուց) մարդու ազատականացումը, «ակտիվ գործառնող սուբյեկտի» հիմնարար գաղափարի արմատավորումը, որի գործունեության ազդակ և դրդապատճառ է հռչակվել մարդու բանականությունը և կամ «բանական հիմունքներով վերակառուցված» հասարակական հարաբերությունների հաստատումը: Այդ մոտեցումներն էլ հիմք են դարձել «անհատական հոգևոր կյանքի» հայեցակարգի վրա կառուցված խղճի (դավանանքի) ազատության հռչակման համար, որի արդյունքում քաղաքական կյանքը լիովին փառանջարվել է կրոնաբարոյական ցանկացած ավանդությունից և առաջնային է համարվել մարդու իրավունքների ուսմունքը: Ազատականացման նշված հարաբերությունների հետագա արմատավորումն ու ծավալումն իր հերթին օբյեկտիվորեն խթանել են քաղաքական և քաղաքացիական ազատությունների արմատավորմանը: Միաժամանակ, հասարակական կյանքում խղճի և դավանանքի ազատության արմատավորմանը գուցե քիչ քանակությամբ երկրներում եկեղեցին անջատվեց պետությունից, իսկ դպրոցը՝ եկեղեցուց:

Նայ իրականության մեջ եկեղեցու հասարակական-պատմական դերի վերածությունը հայեցակարգային տեսք է ստացել դեռևս ԺԹ. դարի երկրորդ կեսին, երբ ամենայն սրությամբ միմյանց հակադրվեցին քննարկվող հիմնահարցի վերաբերյալ դարավոր ավանդության վրա խաբսիոված աստվածաբանական-ջապագովական և ազատական-ժողովրդավարական հոսանքների տեսակետները: Ծավալվող վիճաբանությունների դրամատիզմը նրանում էր, որ հակամարտող կողմերը հանդես էին գալիս արմատական դիրքերից, որի պարզառով առաջադրված տեսակետներն ու համապատասխան փաստարկները բացարձակ մերժողական լինելով՝ փրամագծորեն հակադրվում էին մեկը մյուսին: Եւ քանի որ առաջադրված լուծումներով նշված հոսանքները հավակնում էին յուրահատուկ համապարփակության, նրանց դիրքորոշումների հակամեծությունն ամենայն սրությամբ դրսևորվեց հատկապես աշխարհայացքային ոլորտում: Նույնը պետք է ասել կողմերի մեթոդաբանական մոտեցումների վերաբերյալ. քանի որ նրանք վիճաբանական հիմնահարցի բոլոր տեսանկյունները գործնականում քննարկում էին առանձնության մեջ, զանց առնելով հիմնահարցին բնորոշ նրբերանգներն ու առանձնահատկությունները: Չնչին ձևավորություններով հակասական այդ միությունները հասել են նաև մեր օրեր՝ համապատասխան արձագանք գտնելով հատկապես հրապարակախոսության մեջ: Այսօր էլ քիչ չեն այն հրապարակումները, որոնց հեղինակները հիմք ընդունելով

կրոնի և եկեղեցու բացառիկ հեղինակությունը՝ անվերապահ պահանջում են արդի հասարակական կյանքը վերակառուցել կրոնական արժեքների առաջնության դիրքերից, իսկ մյուսներն ուղղակի հակադրվում և մերժում են նմանապիպ մոտեցումները:

Այդ ամենը վկայում են, որ **մեզանում եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության հիմնահարցը դեռևս գտնվում է քննարկման փուլում:** Այն արդիական է հարկապես անցման շրջանի իրողությունների հետ կապված և ուղեկցվում է խղճի ազատության և կրոնական միավորումների մասին պետաիրավական նորմերի օպերիմալ տարբերակների որոնումների տեսքով: Եւ քանի որ հասարակական-քաղաքական ու հոգեւոր այս նոր պայմաններում մարդ անհայր շարունակական որոնումների մեջ է, ձգտում է իմաստավորել իր գոյության և սեփական «Ես»-ի հիմնահարցերը, ապա շրջապատող իրականության նկատմամբ **նման մոտեցումներն անխուսափելիորեն ընդգծված աշխարհայացքային երանգավորում են ստանում:** Այդ միպոմներն առավել սրտիցամբ դրսևորվում են հարկապես հերիքաբերողային տարածքում, ուր մի կողմից ավելի ու ավելի ամբողջական տեսք է ստանում ազգային ինքնության և ազգամշակութային ավանդույթների աճող դերը, իսկ մյուս կողմից համաշխարհայնացման տեխնոլոգիական մոդելների ներդրմամբ լուրջ մարտահրավերներ են առաջադրվում ավանդական կրոններին: Այդ ամենից զար ինչպես անցման շրջանի բոլոր երկրներում, այնպես էլ Ղազախստանում համաշխարհայնացվող «հոգեւոր իրականության» արմատավորումն **ուղեկցվում է հասարակական կյանքում կրոնի դերի և կրոնական կառույցների գործառնության նոր՝ «արդիականացված»** ըմբռնմամբ, ինչը նաև դուռ է բացում երկկրոնության և բազմակրոնության համար:

Եւ ինչպես փաստական նյութի վերլուծությունն է ցույց տալիս, մեր օրերում եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության իր օբյեկտիվ ու հավասարակշռված լուծումներով առանձնանում է հարկապես Գարեգին Բ. Ամենայն Տայոց Կաթողիկոսի հայեցակարգը:

Վեհափառ Տայրապետի հայեցակարգային ըմբռնումների ուսումնասիրությունը վկայում է, որ **նրա համար ելակետային է հիմնահարցի ավանդական աստվածաբանական ըմբռնումը:** Եւ դա հասկանալի է, քանի որ քրիստոնեական վարդապետության արմատավորողն ու պահապանը եղել և մնում է եկեղեցին: Բայց եկեղեցին ներփակ չէ և քրիստոնեական ճշմարտություններին հաղորդակից է դարձնում նաև հավաքացյալներին, այն միանգամայն բնականոն ճանապարհ է դնել հասարակության, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանք: Ահա թե ինչու Գարեգին Բ. Կաթողիկոսն աստվածաբանական ընդհանրական մոտեցումների հենքի վրա առաջադրում և հիմնավորում է հիմնահարցի լուծման նորմալ մոտեցումներ ու մեկնաբանություններ, որն **ի վերջո հանգեցնում է եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության համակողմանի հիմնավորված ներդաշնակ մոդելի:** Եւս մեկ բնորոշ առանձնահատկություն: Ի հակադրություն հիմնահարցի լուծման միակողմանի մոտեցումների՝ աստվածաբան Տայրապետն ամենեւին չի սահմանափակվում միայն պարամական անցյալի քննությամբ, այլ հիմնահարցի արժեւորմանն անդրադառնում է հասարակական, աշխարհայացքային, իրավական և այլ տեսանկյուններից: Այդ իրողությունը կարելի է

փաստել Ամենայն հայոց հայրապետի անդրանիկ կոնդակում արքայացոված այն հիմնադրոյթի օրինակով, որով փաստվում է հայ Եկեղեցու և ազգային պետականության անբաժանելի միասնությունը և հռչակվում է եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության ծրագրային այն հիմնադրոյթը, թե «**հայ Եկեղեցին և հայոց պետութիւնը հայ ժողովուրդն է իր ամբողջութեան մէջ:** Ազգային կեանքի հոգեւոր և աշխարհիկ երկու այս կառույցների միմեանց լրացնող ներդաշնակ միութեամբ միայն ի գօրու ենք կերպել բարգաւաճ ու բարօր գալիքը մեր ժողովրդի»¹:

Պէտք է նկատել նաև, որ **առաջնային համարելով ազգային կյանքը պայմանավորող երկու կառույցների՝ պետության և եկեղեցու անխզելի միությունը**, վերլուծաբան ամենևին չի նույնացնում քաղաքական և կրոնաբարոյական ոլորտները: Իսկ դա հավասարում է այն փաստը, որ այդ մտերցմամբ յուրահասարակ ձևով հաղթահարվում է ինչպես քրիստոնեական Արևմուտքին բնորոշ «պապերի կեսարիզմի», այնպես էլ քրիստոնեական Արևելքին բնորոշ «կեսարապապության» հավակնությունները: Միաժամանակ այդ մտերցմամբ հավասարապես կարևորում է ինչպես պետության, քաղաքական իշխանության և եկեղեցու, այնպես էլ նրանց ներդաշնակ համագործակցության դերն ու նշանակությունը: Ընդ որում, այս պարագային վերլուծաբան հայրապետի համար քննական արժեւորման օբյեկտ է ոչ միայն արդիականությունն իր բազմազանությամբ, այլև հայ ժողովրդի և հայ Եկեղեցու պարզական անցյալը: Դա է պարզապես, որ հայոց Նվիրապետը եկեղեցի-պետություն ներդաշնակ փոխհարաբերությունն իրագործելի է համարում ոչ թե առանձնության, այլ «հայրենիքին ու ժողովրդին ծառայելու եկեղեցու պարասխառնություն և պարզի զգացման», ինչպես նաև «հայոց պետությանը գորավիզ լինելու» համարեքստում: Ահա թե ինչու է Գարեգին Բ. Վեհափառը հորդորում. «**Փորձությունների ու կորուստների, հերոսացումի ու հաղթանակների անընդմեջ շարքում կարևորենք եկեղեցի-պետություն անխախտ միության անհրաժեշտությունը, որ ազգաշահ է ու հայրենակերպ:** Նոգ քանենք, որ անխաթար լինի հայոց մեջ 1988-յան միաբանության ու սիրո ոգին, որով սրանձնեցինք ամեն գոհողություն՝ հանուն այսօրվա»²:

Փաստերը վկայում են, որ Ամենայն հայոց հայրապետի հայեցակարգում եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության լուծումների հիմքում ընկած ընդհանրական այդ մտերցումները հիմնավորվում են բազմաթիվ պեսանկյուններից: Մասնավորապես այդ հարաբերությունների արժեւորման գործում մեծապես կարևորելով ազգային և հայկական պետության գործառնական դերը, քննարկվող հայեցակարգում քաղաքական իշխանության դերն առաջին հերթին գնահատվում է ազգային ինքնության հիմնախնդիրների համարեքստում: Ընդ որում, Վեհափառը նկատում է, որ այս պարագայում **միևնույն խնդրի լուծմանը նպարակամղված են և՛ ազգային պետականությունը, և՛ ազգային եկեղեցին:** Ահա թե ինչու հստակեցնելով եկեղեցի-պետություն

1 «Էջմիածին», 2000, Բ., էջ 7-8: Այսպես և ստորև ընդգծումները մերն են:

2 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն հայոց, հայրերի պաշտոնական (1999-2009 թթ.), Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 206:

ներդաշնակ գործակցության ըմբռնումները՝ Նայրապերը մարմանն ընդունում է և հիմնավորում է վերջինիս դերն ու կարևորությունը ինչպես համագային խնդիրների լուծման, ազգային պետականության և եկեղեցու առջև կանգնած մարտահրավերներին դիմադարձ կանգնելու գործում, այնպես էլ ազգային ինքնության առջև ծառացած հիմնախնդիրները լուծելու փորձանքում: Ընդ որում, վերլուծաբանն այս «երկբևեռ» ներդաշնակության» էությունը նույնպես ներկայացնում է սերտ միասնության մեջ, որի **նպատակն է համարում հայրենանվեր և եկեղեցասեր սերնդի ձևավորումը և դաստիարակությունը:** Այդ փաստը կարելի է վկայել Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի միանգամայն հիմնավոր այն պնդմամբ, որ «Նայադրոշմ հայոդիք, ծնունդ առած Նայ Եկեղեցու առաջնից, սնուած Անտարանի ճշմարիտ խօսքով, քրիստոնեական բարոյականով ու հայրենեաց ժառանգութեամբ, նորանկախ մեր Նայրենիքի քաղաքացիներն են, հենարանն ու շինարարները կայուն և զօրեղ իրաւական պետութեան»³:

Դժվար չէ համոզվել, որ հիմնահարցի լուծման մեթոդաբանական ելակետերի բնությունը գործում հավասարակշռված աստվածաբանական մոտեցմամբ Վեհափառը հավասարապես կարևորում է առաջնային է համարում ինչպես հոգևոր իրականությունը և եկեղեցական ծառայությունը բնութագրող արժեքներն ու կրոնաբարոյական սկզբունքները, այնպես էլ Նայրենիքի և ազգային պետականության անբաժանելի փոքրիկ համարվող ազգային, քաղաքական ու քաղաքացիական գործոնները: Այդ համարեքստում բնութագրական պերք է համարել և այն, որ Վեհափառ Նայրապերի մոտեցումներում եկեղեցու և պետության ներդաշնակ փոխհարաբերությունը պարզաբանող գործոնների շարքում մեծապես կարևորվում է **Նայրենիքի գիտակցումը:** Եւ բոլոր հիմքերն ունենք պնդելու, որ այդ գիտակցումը, հավասարապես նաեւ «հայրենիքի զգացումը» արժեւորվում է որպէս Խորհուրդ, որպէս «ազգային հարաբերությունները և հոգևոր իրականությունը պայմանավորող» հիմնարար գործոն: Եւ հայեցակարգային այդ ըմբռնումը միանգամայն որոշակի բովանդակություն է ստանում այն պնդման փութքով, որ «**Նայրենիքը մենք ենք՝ յուրաքանչյուրս և ամենքս: Միաբանությամբ ու համերաշխությամբ պիտի գծենք Նայրենիքին ծառայության մեր ճանապարհը:** Միքով միմյանց ծառայելով պիտի վկայենք մեր ճշմարիտ հայրենասիրությունը և մեծագույն հավարարմությունը Նայրենիքին»⁴: Մանրամասնելով շեշտադրում է նաեւ, որ «Նայրենիքի շուրջ համայն հայության համախմբումը երաշխիքն է ազգային մեր կյանքում դժվարությունների ու փորձությունների հաղթահարման, մեր հաղթանակների, մեր հարաբերության»⁵:

Վերլուծաբան Նայրապերը հստակեցնում է նաեւ, որ համագործակցության այս որոնքում խոսք չի կարող լինել ազգային կյանքի աշխարհիկ և հոգևոր թելերի փոխանջարման, մեկը մյուսին հակադրելու և կամ որեւէ կողմի առաջնության մասին: Նակառակը, դրանք զգրվում են անքակտելի միասնության մեջ, քանի որ «Ազգաբաժնի Նայկով

3 «Էջմիածին», 2000, Բ., էջ 8:

4 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նայրենիքի պաշտոնական (1999-2009 թթ.), էջ 252-253:

5 «Էջմիածին», 2009, ԺԱ., էջ 28:

«միաբուհի» և միաբուհի», հավաքի մեր հայր Սուրբ Լուսավորչով մեկ ու միաբուհի ազգս որդեգրել է նաև իր առաքելության մեկությունը, որով դիմակայել է պարսկական չարաղեր բոլոր շրջադարձերին»⁶։ Հիմնահարցի արժեքման այդ մտքերումը հեղինակը բացատրում է նաև նրանով, որ **եկեղեցին նույնպիսի տեսանկյունի հասարակություն է, ինչպես ազգությունը, քանի որ ազգությունն էլ կազմում է եկեղեցու տեսանկյունի հասարակությունը**։ Առավել ևս, որ եկեղեցին նույնպես բնութագրվում է բնդհանրական կյանքով, ավելի ստույգ՝ իրենով պայմանավորում է ազգային-կրոնական կյանքը։ Ահա թե ինչու քննարկվող հայեցակարգում համակողմանի հիմնավորվում է նաև, որ **ազգապահպանության, ազգային ինքնության և հոգեկերպվածքի պահպանման և վերաբարդման գործում ազգային պետականության և եկեղեցու գործառնությունները անբաժանելի են**։ Եւ միանգամայն քրամաբանական ու օրինաչափ պետք է համարել, որ Վեհափառ Նայրապետն այդ սերը հարաբերությունը պարզաբանում է այն հիման վրա, որ «Աստվածակառույց Միածնաւէ մեծ գմբեթի ներքո եկեղեցի դարձավ մեր Նայրենիքը։ Ինքնացանք մեր սուրբ հավաքով, գորացանք -Բրիստոսով և Տերունական Խաչը կանգուն պահեցինք մեր հողում։ **Միասնացան, նույնացան և մեկ դարձան Ազգ, Նայրենիք, Պետություն և Նայոց Եկեղեցի**»⁷։

Այդ ամենը վկայում են, որ աստվածաբանական նորովի մեկնաբանության որակով հանդես եկող Գարեգին Բ. Վեհափառի հայեցակարգում եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերությունը դիպարկվում է որպես հասարակության կենսագործունեության **երկու ինքնուրույն, բայց ներքնապես անքակտելի կերպով շաղկապված ոլորտների ներդաշնակ համագործակցություն**։ Այդ տեսանկյունից քննարկվող հայեցակարգը հանդես է գալիս որպես ուսումնասիրվող հիմնահարցի օբյեկտիվ և հավասարակշռված արժեքում, որում բարոյական ներդաշնակության աստվածաբանական ըմբռնումը գուցարդվում է պարմականության սկզբունքի հետ, իսկ եկեղեցու հասարակական դերը քննարկվում և արժեքավորվում է ազգային պետականության և ազգային ինքնության հետ ունեցած սերը կապի մեջ։ Դրանով պետք է բացատրել նաև այն, որ եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության էությունը մեկնաբանելիս Վեհափառ Նայրապետն առաջադրելով ազգային կյանքի աշխարհիկ և հոգևոր ոլորտների օրգանական միասնության հրամայականը՝ հավելում է, որ այդ համագործակցությունը երկրորդաբան չունի։ Եւ ազգային կյանքի աշխարհիկ և հոգևոր ոլորտների սերը միասնության կարևորությունն արձանագրում է հետևյալ պնդմամբ. «Միավորենք ու գորացնենք մեր ջանքերը, որ հայրենի մեր երկիրը ծաղկունք ապրի աստվածաշնորհ խաղաղության ու ազատության մեջ և հզորանա քրիստոնե ճշմարիտ սիրով, իր գավակների նվիրումով, քաղաքով ու արարումով»⁸։

Վեհափառ Նայրապետի հայեցակարգի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս վեր

6 Գարեգին Բ. Գաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նայրենիքի պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 265։

7 Անդ, էջ 186։ Այդ կապակցությամբ Վեհափառը հավաստում է նաև, որ «Նայ Եկեղեցին հայ ժողովուրդն է՝ քրիստոնեական սուրբ հաւաքով միասնական, ինքն իրեն Նայ Եկեղեցիով ճանաչող ու արքայապետ», անդ, էջ 179։

8 Անդ, էջ 227։

հանել քննարկվող փոխհարաբերության անկողմնակալ և հավասարակշռված լուծումների այլ օրինակներ եւս: Մասնավորապես հիմք ընդունելով այն փաստը, որ ազգակրոնական ինքնությունը կապված է հոգևոր-մշակութային, արևմտական, քաղաքական, հոգեբանական և ազգային կյանքը պայմանավորող այլ գործոնների հետ, վերլուծաբանն այն քննարկում է որպես քարքեր մակարդակներով և քարքեր ձևերով դրսևորվող բազմաչափ երևույթ: Եւ այնուհանդերձ այդ համարեքստում նա առաջնային է համարում և առանձնացնում է **ընդհանրականը**⁹՝ ազգային և կրոնականի փոխադարձ սերք կապը: Այդ հիման վրա մերժելով հասարակական կյանքի աշխարհիկ և հոգևոր թեւերը հակադրելու կամ նույնացնելու արաբավոր մոտեցումները՝ Վեհափառ Նայրապետը հիմնահարցի արժեւորման հիմք է համարում **ներդաշնակ միության և գործակցության** գաղափարը: Կարեւորելով միության ու համագործակցության հրամայականը, նա գրում է. «Ժողովուրդ հայոց, ժողովուրդ շնորհինկալ ու հաղթական, որ դարեդար ապրածդ կյանքով, սխրալի վկայություններով հավաքարիմ ես Սուրբ Էջմիածնով Աստուծո հետ հասարակած ուխտիդ, **հանապազ նորոգվիր հավաքով, պայծառացիր եկեղեցաշեն և հայրենանվեր գործոց արդար ու բարի արգասիքներով, որ Աստուծո օրհնության ներքո հավերժ անսասան մնա Քրիստոսապասկ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը, միշտ ապրի ազադ ու ինքնիշխան, Արարարով հավերժ թագադրյալ մեր Նայրենիքը, և հայ կյանքը լույսով նայի գալիքին**»⁹: Ակնհայտ է, որ այդ շարակարգում վերլուծաբանը մի կողմից քաղաքական կյանքը բնութագրող որակներն արժեւորում է կրոնաբարոյական ավանդությունների պրիզմայով, իսկ մյուս կողմից՝ աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների հարաբերությունն արժեւորում է ազգային կյանքի և եկեղեցու պարամական դերի գուգորոյթամբ: Եւ որ չափազանց կարեւոր է, պարամականության սկզբունքը համարելով հիմնարար, բայց և այնպես քննարկվող հիմնահարցի լուսարանման արեսանկյուններից մեկը միայն, Նայրապետի հայեցակարգում վերլուծական այդ մոտեցումը սերտորեն շաղկապվում է ազգային, քաղաքական և եկեղեցական պրակտիկայի անցյալ-ներկա-ապագա ընթացքի համակողմանի ու հերետոյական արժեւորման հետ:

Խորապես համոզված, որ ազգահոգեբանական ինքնությունը ձևավորվում, պահպանվում և վերարտադրվում է միեւնույն ազգային-կրոնական միջավայրում, վերլուծաբանն այդ յուրաքանչյուր «սրբազան քարածոյթան» ներքին օրինաչափություններով է բացարկում նաեւ այն, որ հասարակական և անհատական գիտակցության ու հոգեբանության վրա կրոնական գործոնի պարբերական ազդեցությամբ **ձեւավորվում է այն համոզումը, թե կրոնն անմիջականորեն ներառվում է ազգային հարաբերությունների մեջ և հանդես է գալիս որպես ազգամիավորման հզոր գործոն**: Եւ որ հիմնահարցի լուսարանության գործում չափազանց կարեւոր է, քննարկվող հայեցակարգում եկեղեցի-պետություն միասնությունը դիտարկվում և արժեւորվում է ոչ թե ներքնապես բաժանված որակների մեխանիկական համագործակցության, այլ օր-

9 Ամո, էջ 228:

զանապես միմյանց կապված եւ ներդաշնակ հարաբերության մեջ գտնվող միության փոքրով: Այդ հենքի վրա է խառնվում նաեւ ազգրոպիք Նայրապերի այն պնդումը, որ եկեղեցի-պետություն ներդաշնակ միությունը միայն ի գործ կլինի «... ամռքելու ազգային վերքերը, հաղթահարելու եկեղեցական մեր կյանքի դժվարությունները, ժամանակի բերած բաժանումներն ու փոքրակարծությունները, **որպեսզի հայոց անդաստանում միշտ եւ առհավեր լինենք մեկ եւ միասնական՝ մեկ ազգ, մեկ հավաք, մեկ եկեղեցի՝ միասնական Նայրենիքով եւ միական ու միախորհուրդ ընթանանք դեպի նոր ձեռքբերումներ, մեր արդար իղձերի ու արժանի նպատակների իրագործման Աստուծո կողմից նախախնամված բարի հանգրվաններ**»¹⁰: Այդ դիրքերից է անդրադարձ կատարվում նաեւ ազգապահպանության, ազգային ինքնության, ազգամշակութային ավանդությունների ձեռավորման, վերաբարդման, արմատավորման ու պահպանման գործում եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության համակողմանի արժեւորմանը:

Փաստական նյութի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Վեհափառ Նայրապերը պատմական փաստերի ընդհանրացմամբ առաջին հերթին անդրադառնում է ազգային պետականության նկատմամբ «եկեղեցու նվիրական առաքելության» եւ դարավոր «մեծագույն երազի» գնահատմանը եւ այդ դիրքերից արձանագրում է. «Անկախությունը եւ պետականության վերահաստատումը հայ ժողովրդի դարերի մեծագույն երազն էր: Ավելի քան 600 տարվա ընդմիջումից հետո վերականգնվեց հայոց պետականությունը: Արդի աշխարհում՝ քաղաքական բնագրերում, գիտության ու տեխնիկայի, հաղորդակցության արագ զարգացումներում, քրեական եւ մշակութային ժամ առ ժամ սերտացող առնչություններում հայ ժողովրդի ձգտումն է խաղաղ ու սքեռածագործ կյանքի իր հույսերն իրականություն դարձնել ամուր պետությամբ, կենսունակ սփյուռքով, ազատ եւ ինքնորոշված Լեւոնային Ղարաբաղի Նանրապետությամբ»¹¹: Միաժամանակ, եկեղեցի-պետություն ներդաշնակ միության իսկությունը փաստելու միտումով վերլուծաբան Նայրապերը մատնանշում է նաեւ այն, որ ազգային պետականությունը վերականգնելու գաղափարը դարեր շարունակ եղել է «եկեղեցու տեսիլքը»: Դա է պարճառը, որ քննարկվող հայեցակարգում հոգեւորն ու աշխարհիկը, եկեղեցին ու պետությունը ոչ թե հակադրվում են միմյանց, այլ ներկայացվում են օրգանական միության մեջ: Ազգրոպիք Նայրապերի համոզմամբ այս վերջինիս վկայությունը Նայ Առաքելական եկեղեցու պատմական օրինակն է, որը «... պատմության դժվարին ժամանակներում վառ է պահել ազատության սերը ժողովրդի հոգում եւ կրողը եղել ազգային պետականության վերականգնման տեսիլքի»¹²: Փաստերը վկայում են նաեւ, որ Վեհափառ Նայրապերի համար այդքան թանկ ու նվիրական Նայոց պետականության նկատմամբ հոգաբար վերաբերմունքը խառնված լինելով պատմական անցյալի դասերի ընդհանրացման վրա, միաժամանակ, ներկայի միջոցով կողմնորոշվում է դեպի ապագա, դեպի

¹⁰ Անդ, էջ 227:

¹¹ «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 10:

¹² Գարեգին Բ. Գաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նաքրերի պաշտոնական (1999-2009 թթ.), էջ 253:

ժամանակի ինչպես գծային, այնպես էլ ցիկլիկ տիպ: Ահա թե ինչու քրիստոնեական սիրո համընդգրկուն գաղափարի հիման վրա աշխարհիկ և հոգևոր գործունեների սերտ կապն արձանագրելով՝ Ամենայն հայոց հայրապետը նախ փաստում է, որ «Աստված հայաստանի սրբում, Արարարի դիմաց կառուցեց Սուրբ Էջմիածինը, և նրանով ծնունդ առավ քրիստոնյա հայ ժողովուրդը՝ իբրև մեկ մարմին ու մեկ հոգի՝ հայ Եկեղեցի»¹³ և ապա հավաստում, որ քրիստոնեական դարավոր արժեքները, ինչպես նաև ազգային ու հայրենական ավանդների ներդաշնակ գործակցությունն էլ պետք է դառնա հասարակական մեր կյանքի արժեքային համակարգի հիմքը և առաջնորդող ուժը, որով պետք է «... գորացնեն ու ամրապնդեն մեր պետականության հիմքերը»¹⁴:

Քննարկվող համալսարանում արժանահիշատակ է և այն, որ հայրապետն ազգային պետականության նկատմամբ հայ Եկեղեցու դիրքորոշումը որակում է որպես «առաքելություն»: Ընդ որում նրա առաջադրած եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության հայեցակարգային լուծումներում եկեղեցու «առաքելության» հիմնարարը է համարվում «երկրային և երկնային հասարակությունների» գործառնական միությունը կամ որ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ ներդաշնակ համագործակցությունը: Նրա համոզմամբ ազգային-պետական և ազգակրոնական քնդհանրությունների սիրով շաղախված միությունը կոչված է ծառայելու նաև ազգային քաղաքական կյանքի բոլոր տարրերի դիմամիկ զարգացմանն ու փոխադարձ կապի ամրապնդմանը: Վեհափառ հայրապետն արժեքային այդ մոտեցումը աներկբայելի է հռչակում, քանի որ համոզված է, որ **հայ Եկեղեցին «... իր ողջ կարողությամբ մշտապես գորակցելու է հայոց պետականության առաջընթացին ու հզորությանը՝ հավաքարիմ իր դարավոր, նվիրական առաքելությանը Աստծո, հայրենիքի և ազգի առջև»**¹⁵, իսկ մյուս կողմից առաջին պլան է մղում «Աստծոյ և հայրենիքի պարզօրին խոնարհեալ հայրենիքի սուրբ արժեքներով ապրելու» հրամայականը և հիշեցնում, որ «Ժողովրդավարության մեր ճանապարհը լուսավորված և ուղիղընթաց կլինի, երբ մեր կյանքի անկապտելի մասը դարձնենք ավերարանի պարզվորաններն ու պարզամենքը, ապրենք քրիստոնեական արժեքներով»¹⁶:

Իբրև այդ ամենի բովանդակային լրացում՝ հայոց ազգընտիր հայրապետը դիմելով համայն հայությանը հորդորում է. «Մեկտեղվենք մեր սիրելի հայրենիքի շուրջ և ուխտավորի մեր գավազանն ի ձեռին՝ Սուրբ Էջմիածին գանք մեր ուխտը վերանորոգելու Աստծու հետ: ... Ծառայենք Աստծուն՝ ծառայելով մարդկանց, մեր ընտանիքներին, ժողովրդին ու հայրենիքին»¹⁷: Այդ ամենն աներկբա վկայում է, որ եկեղեցի-պետություն հարաբերության Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի հայեցակարգում մեծապես կարևորվում է հարաբերվող կողմերի «հաղորդակցական համագործակցությունը»: Փաստական նյութի վերլուծությունը թույլ է տալիս պնդել, որ այս հարցում

13 Անդ, էջ 271:

14 Անդ, էջ 47:

15 Անդ, էջ 253:

16 Անդ:

17 Անդ, էջ 176:

վերլուծաբանի համար աներկբայելի է, որ վերոնշյալ համագործակցության հենքի վրա է ձևավորվում եկեղեցու հասարակական ծառայության ոլորտը, ինչպես նաև եկեղեցի-պետություն համագործակցության ոլորտում ցանկացած տարաձայնություն կամ հակամարտություն բացառող «**ազգահոգեբանական ինքնության և համադրելիության**» հիմնարար գաղափարը: Եւ քանի որ «... ժամանակի նոր դրսևորումներում ևւ ընթացքներում առկա են երևույթներ, որ սպառնում են աղավաղել քրիստոնեական ու ազգային մեր նկարագիրը, մեր արժեքները, մեր դարավոր ավանդույթները»¹⁸, եզրակացությունն ինքնին բխում է առաջադրված վերլուծական նախադրյալներից: Բանն այն է, որ «հաղորդակցական համագործությունը» ամրագրում է անուրանալի այն իրողությունը, որ ազգային գործունի կրոնական զարգացումներին ևւ եկեղեցու հասարակական ծառայությանը նպաստող կարևորագույն նախադրյալ է: Միաժամանակ այն փաստում է, որ կրոնն ու եկեղեցին ազգային ինքնության, հոգեկերպվածքի ևւ ազգապահպանության հիմքերից են: Այդ տեսանկյունից ավելի քան ակնհայտ է, որ ազգային կյանքը պայմանավորող հոգևոր ու աշխարհիկ գործոնների համագործակցությանը բացառիկ դեր է վերապահվում նաև արդի մարտահրավերներին դիմադարձելու գործում:

Վերլուծաբան Նայրապետի մոտեցումը համահունչ է նաև հարաբերվող կողմերի «ազգանպասար համադրելիության» հարցում: Եւ հիմքն այն է, որ նրա համոզմամբ ինչպես եկեղեցին, այնպես ևւ պետությունը իրենց հասարակական-գործառնական դերով մի կողմից նպաստում են ազգահոգեբանական ինքնության ևւ ազգամշակութային ընդհանրությունների հիմնարարների ձևավորմանը, իսկ մյուս կողմից էական դեր են կատարում ազգային, պետական ևւ կրոնական ինստիտուտների հարաբերությունները ևւ համագործակցությունը կարգավորելու բնագավառում: Ահա թե ինչու «ազգանպասար համադրելիության» գործոնների ընդհանրացմամբ վերլուծաբանը փաստում է, թե «Նայ կեանքը հաց ու գինով է (Նաղորդության Խորհրդով՝ Ա. Զ.) թաթախում, հայոց հողը՝ վանք ու խաչքարով ծաղկուն: Աղօթքն է հայի խօսքը, որ երկինք է բարձրացել Խոր Վիրապի մահուան գուրից, Մաշտոցեան Գրով մարեան դարձել, դարձել Նարեկայ Սրբի երկնամերձ աղերս ու նահապակների սուրբ վկայութիւն: Յարութեան շողակաթ լոյսով հասարարումա՞ծ Սուրբ Էջմիածինն է հայության հոգին՝ պարմության մէջ դարից դար, աւերներից ու մահերից վերածնումա՞ծ հոգին»¹⁹: Այդ ամենը թույլ են տալիս մեկ անգամ ևւս փաստել, որ առաջադրված հայեցակարգային մոտեցումներում մեծապես կարևորվում են ինչպես քաղաքական, այնպես էլ հոգևոր գործոնները:

Փաստ է, որ Նայրապետի համար եկեղեցական կյանքն անփոփոխ կերպով բնութագրվում է հոգևոր որակներով՝ որպես աստվածային շնորհ, աստվածային սիրտ վրա հենված խորհուրդ ևւ միության հիմք ևւ այլն: Սակայն աներկբա է նաև, որ իր արժեւորումներում Գարեգին Բ. Վեհափառը հավասարապես շեշտադրում է ևւ այն, որ լինելով հասարակական կյանքի առանձնահատուկ ոլորտ, եկեղեցական կյանքը «հասարակական գործունեության այնպիսի պոտենցիա» է բովանդակում, որի անբաժան տար-

¹⁸ Անդ, էջ 46:

¹⁹ Անդ, էջ 143:

րը երկրային իրականության դրական փոփոխությանը միպլված նպատակադիր եւ համընդգրկուն ակտիվությունն է: Եւ որ չափազանց կարեւոր է, ազգընտիր Վեհափառի վերլուծական մտքեցումներում այդ ամենի ընդհանրացմամբ «կրոնական էներգիան» ծառայեցվում եւ նպատակամղվում է պետական, հոգեւոր եւ հասարակական կյանքի ներդաշնակ զարգացման եւ կապարելագործման գործին: Ուստի միանգամայն բնական պետք է համարել այն, որ նա մի կողմից կոչ է անում «հավաքի բարի մարտ մղել» եւ հոգիներում նորոգել «սուրբ սրբից, բարի խղճմորանքից, անկեղծ հաւատից» բխած Մէրը: Մէրը առ մեր հայրերի Աստուած, սէրը առ Նայրենիս, սէրը առ հաւատքի անսասան վեմ Նայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին՝ մեր հոգու ծննդավայրն ու քապանը փրկութեան, մեր միութեան ակունքը եւ յարապետութեան շնորհը մեզ»²⁰, իսկ մյուս կողմից աղոթք է հղում առ Աստված, որպեսզի «... Տերն իմաստութեամբ շնորհագարդի հայրենի մեր պետությունը, սիրով շաղախի հոգիները հայոց մեջ, ազգային մեզ ամեն պետակ անպարկեշտությունից, քինախնդրությունից, չար ու վար զգացումներից ..., որ Աստուծո բարի հայացքը միշտ Նայոց աշխարհի վրա լինի՝ պահելով ու պահպանելով անվրդով ու ապահով, շեն ու պայծառ»²¹:

Փաստերը վկայում են, որ Գաբրելին Բ. Նայրապետը պետության, հասարակական եւ քաղաքական կյանքի ու «կրոնական էներգիայի» ներդաշնակեցման հայեցակարգային քննդրումը կարեւորում է այլ պետականություններից եւս: Նախ այն պարզառով, որ անկախ պետականության հռչակումով Նայ Եկեղեցուն միանգամայն նոր հնարավորություններ են բնօնավել իր առաքելության եւ գործառնության բնագավառում: Եւ երկրորդ, այդ համարաբար վերլուծաբանը բնական անդրադարձ է կատարում նաեւ համընդհանրացման, միասնացման եւ համամիավորման ուղիով ընթացող հասարակական զարգացումների արդի փուլի մարտահրավերներին: Եւ քանի որ նշված գործընթացներն իրենց բնորոշ իրարամերժությամբ երբեմն կանգնեցնում են ազգային ավանդական արժեքների եւ ժողովրդավարության արդի չափանիշների միջեւ բնորոշություն կատարելու հարկադրանքի առջեւ, այդ իսկ պարզառով Վեհափառ Նայրապետը հիմնահարցի արժեւորման անդրադառնում է նաեւ հինի, ավանդականի եւ նորի ու մոդեռնի փոխհարաբերության պետականությունից: Վերլուծական այդ ձեռագրի շրջանակներում «նորը մոռացված հինն է» կենսափոխակերպության դիրքերից վերլուծաբանը հավաստում է. «Այո, մենք ամենքս գիտենք, որ Եկեղեցին պահպանողական հաստատություն է, նրանում կարեւոր նշանակություն ունեն ավանդույթներն ու սովորույթները»²²: Բայց միաժամանակ պարզաբանում է, որ պահպանողականությունն ամենեւին էլ բացարձակ կախվածություն չի նշանակում այն պարզ պարզառով, որ «... Եկեղեցու պահպանողականությունը դրսևորվում է ոչ թե երևույթներն իրենց ամբողջությամբ գործադրելու իրողության մեջ, այլ դրանց ոգին ժամանակների եւ արարքին պայմանների

20 «Էջմիածին», 2000, Բ., էջ 5-6:

21 «Էջմիածին», 2000, Ա., էջ 7:

22 Գաբրելին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նայրենիքը պաշտոնական (1999-2009 թթ.), էջ 209:

հեղ զուգորդելու կարողության մեջ»²³: Նա լիառույս է, որ ժողովրդավարության եւ հրապարակայնության զարգացման ուղին բնորոշում հայոց պետականությունը նույնպես ազգային ավանդական արժեքների եւ ժողովրդավարության արդի չափանիշների միջև բնորոշություն կարարելու գործընթացում «սուր իրարամերժության» չի բախվի, քանի որ «... ժողովրդավարական հայեցակարգի բաղադրիչներն ուղղակիորեն ձեռավորված են քրիստոնեության բարոյական ու կանոնական նորմաթիվների ներգործության ներքո, որն աղբյուրն է նաև հոգևոր ու ազգային մեր արժեհամակարգի»²⁴: Եւ այդ պարզաբանված հին ու նորի, ազգային եւ համամարդկային հավասարակշռված զուգորդության դիրքերից հայ ժողովրդին պարզամտում է. «Երկխոսությունը պահպանելը մեզ առանդուած 2000-ամեայ սրբազան ժառանգությունը: Նոր ճանաչումով, նոր արժեքներով, նոր ներշնչանքով կեանք դարձնելը՝ «գի ժամանակ է սկիզբն լինելոյ» հայոց նոր դարձի: Ազգային արդար իղձերի իրագործման ճանապարհին լինելը հիմնամուր կամուրջ՝ հայոց անցեալը, ներկան ու գալիքը կապող»²⁵:

Այդ ամենն, այսպիսով, վկայում են, որ **եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության լուծման գործում Ամենայն Հայոց Գարեգին Բ. Վեհափառ Նախագահի հայեցակարգի հիմքում ընկած են աստվածակենտրոնության սկզբունքը եւ ավանդական աստվածաբանական լուծումները**: Բայց ակնհայտ է նաև, որ այդ սկզբունքների միակողմանի կամ ծայրահեղ մեկնաբանությունը խորթ է Վեհափառի հայեցակարգի ոգուն, քանի որ այն կառուցվում է նաև հոգևոր եւ աշխարհիկ գործունեների ներդաշնակ համագործակցության դիրքերից: Այդ եզրակացությունը կարելի է փաստել վերլուծաբանի առաջադրած այն պնդման օրինակով, թե հասարակության զարգացումը նպատակային կլինի, եթե այն զուգորդվի կրոնաբարոյական արժեքների հեղ, ուստի՝ «Քրիստոնեական բարոյականի վերածնունդը այսօր համազգային խնդիր է եւ յուրաքանչյուրիս մտահոգության առարկա ...»²⁶: Ընդ որում, ազգրկարի Նախագահն այդ գործընթացում մեծապես կարևորում է նաև պետության եւ հասարակության դերն այն հիման վրա, որ «... մեր պետության կողմից արժեքավորվում է Հայ Եկեղեցու՝ պարմությանը վկայված մեծ առաքելությունը մեր ժողովրդի կյանքում»²⁷: Ավելի քան ակնհայտ է, որ եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության արժեքներն այդ ձևաչափը սկզբունքորեն քարանձաքվում է մարդակենտրոնության մոդեռնիստական ըմբռնումներից: Նախ այն պարզաբանվում, որ Վեհափառի հայեցակարգն արմատապես հակադրվում է մերժում է «վերափոխիչ-մոդեռնիստական կոշտ քննադատականները» եւ երկրորդ,

²³ Անդ:

²⁴ Անդ: Այդ կապակցությամբ Նախագահը հավաստում է նաև. «Լի ենք վստահությամբ էդեռն վերապրած ժողովրդի, որն աշխարհացրիվ՝ շարունակում է հավատարիմ լինել իր հոգևոր եւ ազգային արժեքներին», «Էջմիածին», 2001, Ժ.-ԺԱ., էջ 36:

²⁵ «Էջմիածին», 2000, Բ., էջ 5-6:

²⁶ Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Նախարարի պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 117:

²⁷ Անդ, էջ 47-48: Նախագահը հավելում է. «Մեր Եկեղեցին այս առաքելությունը իրականացրել է իր սկզբնավորման օրից, եւ այն ժամանակներում, երբ կանգուն է եղել հայկական պետականությունը, եւ այն ժամանակներում, երբ միայնակ է մնացել մեր ժողովրդի պարասխանաբարությունը կրելու ծանր բեռի ներքո», անդ, էջ 46:

բնության և բարոյականության ներդաշնակության մասին ավանդական եկեղեցական ըմբռնումների դիրքերից նա առաջնային է համարում այն սկզբունքը, որում հավասարապես կարևորվում են ինչպես «երկնապարզև Նույսը, Մերն ու Նավարը», այնպես և պերությունների, ժողովուրդների ու մարդկանց հարաբերություններում իշխող «հաճության ու բարի կամեցողության շենացնող ոգին»²⁸: Եւ այդ ամենով բոլոր հիմքերն ունենք պնդելու, որ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի հայեցակարգի երակերը զգայական աշխարհի և նրա վերգգայական ակունքի, եկեղեցու և պերության միջև ներդաշնակ հարաբերություններ հաստատելու հրամայականն է, որը փաստվում է վերլուծաբանի հետևյալ պնդմամբ. «Մերս համագործակցության այդ ոգին պիտի դրսևորվի եկեղեցական ու պերական բոլոր կառույցների հարաբերություններում..., **քանզի Նայոց պերության և Նայ Եկեղեցու միասնականությունը շինություն է, կյանք և հարապերություն Նայրենիքին և ազգիս հայոց**»²⁹:

Ամենայն Նայոց Նայրապերի համոզմամբ ճշմարտության հասնելու բանական և ինքուիտիվ ճանապարհների, հոգու, մարմնի և կամքի իշխանության, սուբյեկտի ճանաչողական ակտիվության և կամ «օբյեկտի հետ միաձուլվելու» ձգվածությունը ներդաշնակ կարող է լինել միայն այն պարագայում, երբ դրանք մի կողմից առաջնորդվում են բարոյական բարձրագույն իդեալով, իսկ մյուս կողմից իրենց գործառնական սահմաններում հաշվի են առնում հասարակության զարգացման և վերակառուցման օրինաչափությունները: Այդ համարեքստում Նայրապերի առաջադրած հայեցակարգում **մեծապես կարևորվում է եկեղեցական այն պրակտիկան, որը միտված է մարդկանց միջև ներդաշնակություն հաստատելուն, որով եկեղեցին հանդես է գալիս որպես միավորման, ազգակրոնական ինքնության վերաբարդության, ինչպես նաև մերձեցման հոգր գործոն**: Իբրեւ նմանապիպ հարաբերությունների դասական օրինակ նա վկայակոչելով Նայ Եկեղեցու պարմական առաքելությունը, գրում է. «Պարմության մեջ մեր Սուրբ Եկեղեցին հավաքարմորեն խնամել ու առաջնորդել է մեր ժողովրդին, դիմագրավել հոգեկործան հողմերի, չարաղեր փորձությունների և նույն հաղթականությամբ պիտի շարունակի փրկագործական իր առաքելությունը: Եկեղեցու գործությունը համայն հավաքացյալ ժողովրդի ճշմարիտ հավաքին է: Ըշմարիտ հավաքով միավորվում և լինում ենք րաճար Սուրբ Նոգու: ... Մեր հոգեղեն րաճարացումը Սուրբ Նոգով իրականություն է դառնում հարկապես աղոթավայր-սրբարեղիների օրհնաբեր հարկի ներքո՝ րնդհանրական ու աղոթաշաղախ միությամբ»³⁰: Եւս մեկ առանձնահարկություն: Ինչպես ցույց է րալիս փաստական նյութի վերլուծությունը, րննարկվող հիմնահարցերի համակարգված ու ամբողջական ուսումնասիրության միտումով օբյեկտիվության դիրքերից հանդես եկող վերլուծաբանն առաջնորդվում է հիմնարար այն սկզբունքով, որ «Եկեղեցու առաքելությունը հիմնադրման օրերից եղել և մնում է մարդուն դեպի Աստված առաջնորդելը, մարդկության կյանքը Ավերարանի բարոյական սկզբունքների,

28 Անդ, էջ 185:

29 Անդ, էջ 48:

30 «Էշմիածին», 2007, ԺԱ., էջ 8:

Աստված պատվիրանների ու պարգամների վրա խաբսխելը»³¹: Այդ ձեռագրի շրջանակներում բավականին բարդ այդ հարցերի լուծման գործը սերտորեն շաղկապվում է հայ ժողովրդի հոգեւոր, հասարակական, քաղաքական, մշակութային և ազգային կյանքի այլ ոլորտների հետ եկեղեցու ունեցած անխզելի կապի և փոխազդեցության հետ: «Եկեղեցու առաքելության և անպայմանավոր գործառնության» լուսաբանության գործում Վեհափառ Նայրապետը նաև փաստում է. «Եղավ, որ դարերի հոլովություններում րկաբացավ մեր Եկեղեցին: Տկարացավ, երբ մեր սերը, մեր հավաքը պակասեց, երբ մեր հույսը առ Աստված թուլացավ, սակայն մշտապես՝ գորեղ, թե րկար, րարածեց օրհնության իր թևերը մեր վրա ու խնամեց մեզ՝ լինի հայրենի հողում, թե նրանից հեռու: Խնամեց ու հոգաց որպես ծնող Մայր, որ միշտ գորեղ է իր զավակի հանդեպ ունեցած սիրով: Խորհրդային անաստվածության րասնամյակներին անգամ մեր Եկեղեցին վառ պահեց հավաքի ջանք մեր ժողովրդի հոգում, անկոտրում՝ քրիստոնյա հայի ինքնության ոգին»³²:

Այդ իրողությունների քննական ընդհանրացման և պարմական փաստերի օբյեկտիվ իմաստավորման հիման վրա Նայոց ընդհանրական Նայրապետը անվտփոխ է համարում միայն այն, որ «Սուրբ Էջմիածնով Մասեաց սրորոքի հարթութեան վրայ նոյնացաւ Կամքն Աստուծոյ և կամքը հայոց»³³, և որ այդ «Սրբազան Ուխտով Աստուծու կողմից կնքված հող հայրենիին» անմնացորդ նվիրումն է դարձավ Նայ Եկեղեցու ծառայության շաղախը: Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսը միաժամանակ հավերում է, որ սրբազան այդ առաքելության և ազգանվեր գործունեության հիման վրա «Նայ Եկեղեցուց ճառագող հավաքով զգեստավորվեցին ազատության ու արդարության սերը մեր ժողովրդի, աղբյուրացավ ու ծովացավ սրեղծագործ ուժը հայոց՝ կերպրելով Բրիստոսաղորշում հայ մշակույթը, որով արժանի ներդրում ունենր համամարդկային քաղաքակրթության մեջ, որով ճանաչելի ենր այլ ժողովուրդների ու հաղորդակից նրանց: Մեր հավաքի անխորրակ բերդամրոցն է Նայ Եկեղեցին, գայթող ու մոլորեցնող ճանապարհներից մեզ հեռու պահող, Միածնաէջ Սուրբ Խորանի լույսով դեպի Աստված առաջնորդող հոգեւոր Տաճարը, որ հավերժական է՝ հաստատված Աստուծ Սիրո վրա, որ «ոչ երբէք անկանի» (Ա. Կորնթ. ԺԳ. 8)»³⁴: Արժանին պերք է մարտուցել նաև այն բանին, որ այդ ամենի հիման վրա ազգընրիր Նայրապետը արմարապես մերժում է եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության շուրջ շահարկվող գաղափարական ծայրահեղությունները և հանգում աշխարհայացքային չափազանց կարեւոր այն եզրակացությանը, որ ուսումնասիրվող ոլորտում համագործակցության և ներդաշնակության ոգին թելադրված է պարմական անհրաժեշտությամբ: Առաջադրված րեսակերի հիմնավորման միտումով վերլուծարանը մեծապես կարեւորելով «ազգային միասնականության և ազգի ինքնության պահպանությունը» հանգում է աշխարհայացքային կարեւոր մի այլ

31 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նալընրիրը պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 208:

32 «Էջմիածին», 2001, Ե., էջ 10:

33 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նալընրիրը պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 191:

34 «Էջմիածին», 2001, Ե., էջ 10:

եզրակացության եւս: Մասնավորապէս նա պնդում է, որ հոգեւոր առաքելությանը գուցրնթաց «Պեղականության չգոյության պայմաններում եկեղեցին իր բուն առաքելությանը գուգահեռ հարկադրված է եղել ստանձնելու նաեւ մեր ազգի ինքնության ու միասնականության պահպանությունը, որը վրանգված էր օտար տիրապետությանը ներքո: Միաժամանակ եկեղեցին պահպանել ու գորացրել է նաեւ անկախության սերը ու պեղականության վերականգնման գաղափարը մեր ժողովրդի հոգում եւ մտքում»³⁵:

Այդ ամենը վկայում են, որ եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության՝ Վեհափառի հայեցակարգում միանգամայն ավարտուն տեսք է ստացել նաեւ **եկեղեցու կրոնական եւ աշխարհիկ գործառույթների** համակարգված արժեւորումը: Եւ այս պարագայում հարկանշականն այն է, որ նշված տեսակետի առաջադրմամբ վերլուծաբանը քննարկվող հիմնահարցը դիտարկում է արժեւորում է իր բոլոր նրբերանգներով, որով վճռական քայլ է կատարվում նաեւ եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության միակողմանի ու ծայրահեղ մեկնությունները հաղթահարելու ուղղությամբ: Արժեքային այդ ձեւաչափի շրջանակներում միանգամայն բնական պէպք է համարել, որ Տերունական սրբավայրում Վեհափառն ի լուր ամենքի հոջակում է. «Նարության հաղթական այս բարձունքից առավել տեսանելի է մեր ապրած 20-դարյա ուղին, որը հինավուրց մեր ժողովրդի կենաց պարմությունն է վասն հավաքի, վասն Նայրենյաց, մաքառումներով, խաչելությամբ լի արարումներով ու հարությամբ հաղթապասկ: «Ժամադրությունը Նիսուսի հետ» պահած նոր դարին հասել եւ Նարության շնչով Նարությունը վերակերպած «Աստուծո սեփական ժողովուրդ» որպէս անկախ պեղականության դրոշմ ենք պարզել Նայաստանում եւ Արցախում: Անցյալ ու ներկա դժվարին մեր կյանքի բազում հարկադրանքներով մեր ժողովուրդը բաժանված է աշխարհագրական սահմաններով, ճակատագրով ու աշխարհընկալումներով, սակայն մենք նույնն ենք, մեկ ենք, եւ միակ շահախը, որ միավորում է ամենքիս, միակ կամարը, որ կապում եւ համախմբում է բոլորիս, մեծ Մերն է, անձնագոհ Մերը հանդեպ Առաքելահաստատ մեր Սուրբ եկեղեցին իր Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնով, անպայմանավոր սերը հանդեպ նորանկախ Նայաստան եւ Արցախ հայրենի մեր երկիրը, նրա անցյալը, այսօրն ու ապագան»³⁶:

Այսպիսով, հայ ժողովրդի պարմության շրջադարձային փուլերի վերլուծությամբ Գարեգին Բ. Վեհափառը փաստում է, որ եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության կարեւորությունն ամենից առաջ անհրաժեշտ է իմաստավորել ազգային կյանքը պայմանավորող հոգեւոր եւ աշխարհիկ թեւերի ներդաշնակ երկմիության մեջ: Փաստերը վկայում են նաեւ, որ վերլուծաբանն ամենուին էլ չի բավարարվում միայն քրեւտոմարիկ փաստեր վկայակոչելով եւ իր պարպող հայացքն ուղղում է դեպի «Մայր Նայրենիքի ու եկեղեցու վերագարթոնքով» պայմանավորված պարմական նոր իրողությունների օրէնկարիվ ուսումնասիրություն: Նամոզված, որ Նայաստանի անկախությամբ հայ ժո-

35 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նարքնրիլ պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 208:

36 «Էջմիածին», 2000, Ա., էջ 66:

ղովորդն ու Տայ Եկեղեցին առաջնությանի նոր ժամանակներ են թեալեղիսել³⁷, Վեհափառ Տայրապետը դա բացառում է նրանով, որ «Տայոց կյանքի հորիզոնի վրա նոր արեւածագ է, նոր ուժգնությամբ է ճառագայթում հույսի ու հավատի լույսը մեր կյանքի վրա: **Մենք այս ժամանակի օրհնյալ գավակներն ենք, որ առավելաբար պարտք ունենք մեր հայրենիքի այդ լույսը, մեր հայրենիքի ապագայի հանդեպ հավատարմորեն գործադնելու, ամրացնելու, աննահանջ դարձնելու, անդառնալի դարձնելու**»³⁸: Վերլուծաբանը միանգամայն օրինաչափ է համարում այն, որ ազգային կյանքի նոր իրողություններն օրյեկտիվորեն թելադրում են նաեւ Տայոց պետության եւ եկեղեցու ներդաշնակ համագործակցությունն այն պարզ պարզաբանով, որ «Մեր ձեռքում է մեր պետականության վաղվա օրը, մեր ձեռքում է ճակատագիրը մեր ժողովրդի: Որքան որ գորգուրանք ու սեր քաշենք Տայրենյաց նկարմամբ, այնքան Տայրենիքի սերը կարաւորվի հայրողյաց վրա ու կլինի նրանց վահան ամրության եւ հաղթության: Որքան գորացնենք մեր Տայրենին, այնքան պիտի գորանանք որպէս ազգ ու ժողովուրդ, որպէս երկիր ու որպէս պետություն»³⁹: Եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության համակարգված արժեւորման այդ դիրքերից ազգրկորի Տայրապետը միաժամանակ հորդորում է. «Մեր փոքր ածուխ յուրաքանչյուր գավակ թող հավատարմությամբ նայի երկիրն եւ ունկնդիր լինի մեր հայրերին, ովքեր **հավատարմով Աստուծո նախախնամությանը Իր փոքր հոգի նկարմամբ, իրենց մահով իմացյալ ու կյանքով գիտակից փառքը կերպեցին մեր ժողովրդի: Հավատարիմ մնացեք նրանց հայրենապաշտ լույս պարգամներին, նրանց հեղած արշանը, որից ծնունդ առավ մեր Տայրենիքի նոր, անկախ պետականությունը եւ մնաց անսասան ու կանգուն մեր Սուրբ Եկեղեցին**»⁴⁰:

Դժվար է չնկարել, որ Վեհափառ Տայրապետն ազգային կյանքի քաղաքական եւ հոգևոր թեւերի ներդաշնակեցման անվիճարկելիությունը կարեւորում է բացառապէս ազգային շահերի համարեքստում: Եւ որ ամենակարեւորն է, հայոց բնդհանրական Նվիրապետը հայեցակարգային այդ մոտեցումը խարսխում է ազգային կյանքի իրողությունների անկողմնակալ վերլուծության վրա: Այդ պնդումը կարելի է փաստել հետեւյալ քողերով. «Տայրենիքը ձեռք է բերել անկախություն: Այսօր դժվարությանց միջով է անցնում մեր ժողովրդի կյանքը հայրենիքում: Տայր շարունակում է մաքառել, պայքարել իր անկախության, իր ազատ ապրելու աստվածաշնորհ իրավունքի համար: Հակառակ բոլոր քեւակի բագում դժվարություններին, հանձնառություններին, նեղություններին, որ կրում են մեր ժողովրդի գավակները, ... հավատով, հույսով եւ վճռականությամբ են լցված նրանց հոգիները, հաստատում ու ամուր է նրանց կամքը՝ Տայրենիքը գորացնելու, շինացնելու եւ կյանքը բարօր դարձնելու հայոց պարմական հողի վրա, Մասյաց հայացքի ներքո, Էջմիածնի օրհնության ներքո»⁴¹: Այդ շարակարգում վերլուծաբանը եկեղեցի-պե-

37 Տե՛ս «Էջմիածին», 2008, Ե., էջ 10:

38 «Էջմիածին», 2007, ԺԱ., էջ 40:

39 «Էջմիածին», 2002, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 21-22:

40 «Էջմիածին», 2002, Զ.-Է., էջ 15:

41 «Էջմիածին», 2000, Ժ., էջ 8:

պություն փոխհարաբերության օբյեկտիվ ու հավասարակշռված բնութմունն ու իմաստավորումը կարևորում է նաև եկեղեցու գործառնական դերի պեսանկյունից, ելակերպյին համարելով այն, որ «Իր սիրով ու ողորմությամբ Աստված հավաքի յույս շնորհեց մեր հայրերին, հավաքի յույսով պահպանեց Արարարի փեշերին, դարեր-դարեր խնամեց ու աշխարհասփյուռ պահպանեց՝ հավաքի յույսով առաջնորդելով ազգս հայոց դեպի Սուրբ Էջմիածին: Ընտրեց մեզ լինելու սեփական ժողովուրդ, օրհնեց հավաքարմությամբ եւ բազում հաղթանակներ պարգևեց հավաքի գործությամբ: Նավաքով սնված ու ջերմացած՝ շքեղորեն ծաղկեց մեր մշակույթը, հավաքով անմար մնացին Նայրենիքի ու ազապության սերը մեր ժողովրդի հոգում ու հաղթանակած փայլեցին Ավարայրից մինչև Սարդարապատ ու մեր օրերի Արցախյան ազապամարտերը: Աստված արժանացրեց քննելու մեզ յույս Իր ողորմության, շնորհն Իր փրկության՝ մահվան ճանապարհներին ապրելու, Մեծ եղեռնը վերապրելու ու վերածնվելու եւ մեր Նայրենիքի փրկված հողակտորի վրա վերակերպելու ազապ մեր պեպությունը եւ այսօր քննելու պայծառ հույսերն ու պարզված հորիզոնները համայն մեր ժողովրդի միավորված կյանքի»⁴²:

Ահա թե ինչու **ազգային կյանքի քաղաքական եւ հոգևոր թելերի ներդաշնակությունը Վեհափառը քննում է ապահով, շեն ու պայծառ ազգային պեպականության եւ քրիստոնեական սիրո գուգորդության մեջ**, քանի որ համոզված է, թե «... խաչին ապավինած ու Նարության հավաքով այսօր մեր ժողովուրդը նոր օրն է կերպում անկախ Նայաստանի ու ազապագրված Արցախի: Նայոց եկեղեցիների նորոգված ու նորակառույց գմբեթներից Տերունական խաչը վերստին օրհնություն է սփում մեր Նայրենիքում, վերստին խաչի պյառնագրությամբ հայորդիք դառնում են դեպի խնկաբույր խորանները մեր սրբավայրերի եւ նրանց յույս անթելում իրենց հոգիներում ու հաստապում բնաբանեկան իրենց հարկերում: Դժվարությունների ու հոգսերի բեռնները, բայց հույսով ու լավաբնությամբ մեր ժողովուրդը ձեռնամուխ է հայրենական կյանքի վերաշինությանը, ազգային մեր իղձերի իրականացմանը»⁴³: Ակնհայտ է, որ եկեղեցի-պեպություն հարաբերությունների մեկնաբանության ոլորտում վերլուծաբան Նայրապերը առանցքային է համարում հոգևոր գործընթակ, ավելի սպույզ՝ այն հոգևոր շնորհները, ծառայությունն ու առաքելությունը, որը բնորոշ է եկեղեցուն: Նա համոզված է նաև, որ ազգային պեպության կողմից իրախուսվող հոգևոր վերածնունդը կոչում է հավաքի եւ գործի կապարյալ ներդաշնակության: Եւ քանի որ «բնդհանուր սիրո հաղորդությամբ» եկեղեցին կապարելության է հասնում իր անդամներով համախումբ, հավաքականության հավաքի եւ գործի միությամբ, Գարեգին Բ. Վեհափառը եկեղեցու ծառայական այդ մանրակերպը նույնացնելով Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի խորհրդի եւ եկեղեցու ազգանվեր ծառայության հետ՝ գրում է. «Այսօր նույն այդ սրբավայրի՝ Սուրբ Էջմիածնի անմահ խորհրդով, հզոր ներշնչանքով ու օրհնությամբ է, որ ջանում ենք պայծառացնել ու շենացնել Նայ Եկեղեցու առաքելությունը վերածնվող Նայաստանի ազապ իրականության մեջ: Հոգևոր զարթոնքի պայմաններում բնդլայնվող գործունեությամբ ու իրա-

42 «Էջմիածին», 2005, Ձ., էջ 49:

43 «Էջմիածին», 2001, Ե., էջ 7:

կանացվող ծրագրերով մեր Եկեղեցին պիտի վերականգնի իր առօրյա ներկայությունը համայն մեր ժողովրդի կյանքում՝ իրեն հոգևոր կենդանության ու գոյության ակունք, լույս և հույս, որոնցից հեռու մնաց 20-րդ դարասկզբին Արևմտյան Նայասարանում Նայոց ցեղասպանության, իսկ Արևելյան Նայասարանում՝ խորհրդային իշխանության բերած հոգևոր սովի արդյունքում»⁴⁴:

Ներևաբար մնում է բնդունել, որ հիմնահարցի լուծման Գարեգին Բ. Վեհափառի առաջադրած ձևաչափում **եկեղեցու առաքելությունը մեկնաբանվում է առանցքային համարվող հավաքի և գործի ներդաշնակ միության դիրքերից**: Միաժամանակ եկեղեցու առաքելությունը կարեւորում է նաև պետական շինարարության, աշխարհասփյուռ հայ ժողովրդի համախմբման և ազգասպասկության համարեքստում: Եւ լայնահոտի այդ մոտեցման դիրքերից վերլուծաբան Նայրապետն իր պարտքն է համարում զգուշացնել, որ «Բրիտանոնեայ առաջին պետութիւնն ու ազգը լինելու իրողութիւնն այսօր սոսկ հարարութեան առիթ չպէրք է լինի մեզ համար, այլ պարասխանարարութեան քաջակերող ու ոգեղէն կոչ: Պարտք ունենք մեր Նաւարն ու Նայրենիքը պահպանած ու մեզ ժառանգած մեր նախնեաց, այս հողը մեզ շնորհած ու Միածնի Էջըով այն սրբացրած Աստուծոյ առջեւ: «Եւ մի լիցի մեզ» փկարանալ ու ընկրկել մեզ վիճակուած հրամայականների առջեւ, թերանալ առ Նայրենին մեր պարտքի ու պապասխանաբարութեան, առ Աստուծոյ մեր սուրբ ուխտի մէջ»⁴⁵: Ընդհանրացնելով այդ ամենը կարող ենք պնդել, որ ի հակադրություն եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության ծայրահեղ, միակողմանի ու կանխակալ լուծումների, Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի հայեցակարգում ազգային կյանքի քաղաքական և հոգևոր թելերի գործառնական հարաբերակցությունը դիպարվում և արժեւորում է ինքնության և միաժամանակ՝ ներդաշնակ երկմիության մեջ: Այդ հայեցակարգում «ազգային կյանքի փոխլրցնող թելերը» չեն նույնացվում, միմյանց չեն հակադրվում, ինչպես նաև չեն ստորակարգվում, այլ ներկայացվում են փոխադարձաբար մեկը մյուսին լրացնող օրգանական ամբողջության տեսքով: Ահա թե ինչու վերլուծաբանը մի կողմից ժողովրդին կոչ է անում «Նայոց Մայր Նայրենիքի նոր կյանքի տեսիլքը պիտի պայծառ պահենք, մեր սիրելիներ, ու կարողանանք կյանքի կոչել, որպեսզի հրաշագործենք նոր հազարամյակում՝ կերտելով հայոց հզոր պետականությունը, որ ազգս հայոց այլևս չդենսի եղեռն, չդառնա աստանդական, չլինի որք ու սխալդուխտ, ապաստան չփնտրի հեռավոր օրսար ափերում»⁴⁶, իսկ մյուս կողմից այդ վեհ նպատակների իրագործման միպումով ժողովրդին հորդորում է. «Միքեցյալ զավակներ Մեր, արթուն պահեցեք եկեղեցախրության և ազգանվիրումի ձեր ոգին: Այս է Մեր հայրական հորդորը ձեզ և հայրապետական պարգամբ: Նաստարուն և վստահ քայլերով մուտք գործեք արքայության դռները ձեր առջև բացող հայոց Սուրբ Եկեղեցին,

44 «Էջմիածին», 2004, Ձ., էջ 8:

45 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նալընքիը պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 181:

46 «Էջմիածին», 2002, ԺԱ-ԺԲ., էջ 21:

որը գործություն պիտի փառանքին՝ պայքարելու հարավսլավոնական պարբեր մարտահրավերների դեմ եւ հավասարիմ մնալու հայի ինքնությանը, լուսավորչականը հայոց հավասարին»⁴⁷:

Այդ ամենը վկայում են նաեւ այն փաստը, որ **եկեղեցի-պետություն փոխանջության՝ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի հայեցակարգը օրյեկրիվ, հավասարակշռված եւ միանգամայն նոր խոսք է խնդրո առարկայի կրոնաաստվածաբանական արժեւորումների մեջ**: Պէտք է նկատել նաեւ, որ իր յուրաքանչեւում եւ արժեքային ընդհանրացումներով այս հայեցակարգն էապէս նպաստում է քննարկվող հիմնահարցի լուծման գործում րեղ գրած ծայրահեղությունների հաղթանաքման գործին, քանի որ նրանում միանգամայն հիմնավոր մարտացոյց է արվում **եկեղեցու եւ պետության «անպարճառական ու ներդաշնակ» համագործակցության դերը եւ մերժվում են այդ հարցում րեղ գրած միակողմանի ու կանխակալ լուծումները**: Ահա թէ ինչու հավասարակշռված եւ համակողմանի հիմնավորված այդ մտրեցման դիրքերից Վեհափառ Տայրապետն ազգային պետականությունը համարում է այն հենքը, որի «... հովանու ներքո նոր շունչ ու ոգի է սրացել Մայր Եկեղեցու առաքելությունը»⁴⁸, այն հենքը, որի վրա կառուցվում է «սիրով շաղախված հայրենաշինության սրբազան առաքելությունը»: Եւ միանգամայն բնական է նաեւ, որ աստվածաշնչական «... սէրն Աստուծոց է (Ա. Տովհ. Դ. 7)» պարզիրանի դիրքերից Վեհափառ Տայրապետը «կյանքը սիրով շաղախելու» կոչ է անում եւ վերջինս հիմնավորում է այն պնդմամբ, որ «Մերը իշխանավորի՝ բարիք ու շինություն է երկրին, սերը եկեղեցականի՝ հավասար, ապրելու բերկրանք ու արարելու կամք է ժողովրդին, համընդհանուր սերը՝ համագգային առաջընթացի ու ապահովության, վաղվա երջանիկ օրվա պայման»⁴⁹: Դժվար չէ համոզվել, որ վերլուծաբան Տայրապետը քրիստոնեական սերը մեկնաբանում է իբրեւ այնպիսի հիմնարար գործուն, որն իր մարդասիրական ուղղվածությամբ եւ համընդհանրական բնույթով կարող է էապէս նպաստել համագգային առաջընթացին: Եւ քանի որ Գարեգին Բ. Տայոց Տայրապետը համոզված է, որ քրիստոնեական սերը եւ եկեղեցին անբակարելիորեն շաղկապված են համագգային հիմնախնդիրների հետ, այդ դիրքերից անդրադառնալով եկեղեցի-պետություն ներդաշնակ գործակցությանը՝ հավաստում է, «... որ այլևս հոգեւոր հաղթանակի պայծառ օրվա անմայրամուր արշալույսն է բացվել հայ ժողովրդի վրա, որը Արդարության Արեգակի շնորհներով մշրտապէս պիտի լուսավորի աստվածաբանակ այգին՝ Եկեղեցիս Տայաստանայոց, որպէսզի Նրա շնորհարու պտուղներով գորացյալ՝ ազգս հայոց ճշմարիտ կյանքով ու աստվածաշարությամբ շարունակի իր ճամփան դեպի հավիրենություն»⁵⁰:

Փաստերը վկայում են, որ Վեհափառ Տայրապետի հայեցակարգում եկեղեցի-պետություն ներդաշնակ փոխհարաբերությանը մեծ կարեւորություն է վերագրվում մի շարք

47 «Էջմիածին», 2005, Ձ., էջ 12:

48 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Տայոց, Տարբերիք պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 213:

49 Անդ, էջ 175:

50 «Էջմիածին», 2005, Ձ., էջ 39:

այլ փեսանկյուններից եւս: Ազգային հոգներով ապրող Հայոց Նվիրապետի համար մեծ բերկրանք է, որ հայ ժողովուրդը «եղեռնահար մեջքը շրկած եւ խորհրդային բռնությունն ու անասովածությունը հաղթահարած»՝ **նոր հազարամյակ է թելակոխել ազապ ու անկախ հայկական պետականության հպարտությամբ:** Ու քանի որ երկիրը դեռեւս «ծանրաբեռնված է բազում դժվարություններով, հոգներով ու խնդիրներով», «կարող է վերաշինության, առողջացման ու կառուցողական հաղթանակների, որոնց կենսավիշը միաբանությունն ու սերն է», ազգընտիր Հայրապետը համայն հայությանը պարզամտում է. «**Միտ նորոգությամբ գորացնենք ազապ ու անկախ մեր Հայրենիքը, բոլորվենք նրա շուրջ եւ միասնաբար կերպենք նորօրյա պարմությունը մեր՝ հայ կյանքը աշխարհասփյուռ**»⁵¹: Վեհափառի համար «ազապագրական պայքարով» հիմնարկված Հայոց պետականությունը թանկ է ու նվիրական նաեւ այն առումով, որ «Այսօր ազապ մեր Հայրենիքից են հնչում Սուրբ Էջմիածնի դողանջները, ազապ ու վերաշինվող Հայրենիքից է Սուրբ Էջմիածինը իր բոլոր զավակներին բաշխում օրհնություն ու շնորհ, նոր հույս եւ հավաք՝ մեր ժողովրդի միացյալ ու պայծառ գալիքի հանդեպ»⁵²: Վերջապես, վերածափան Հայրապետի հայեցակարգում ազգային պետականությանն արժանին է մատուցվում այն բանի համար, որ այն «կարեւորում է Հայ Եկեղեցու առաքելությունն ազգային կյանքում»: Եւ քանի որ քրիստոնեությունը սիրո եւ միավորման կրոն է, նա մատնանշում է նաեւ, որ որպէս այդպիսին այն կարող է էապէս նպաստել, որպէսզի «հասարակական ամուր դաշինք լինի մեր բնկերային կյանքը»: Ահա թե ինչու Վեհափառ Հայրապետը բարոյական պարտք է համարում միասնացման կոչով հորդորել՝ **«Հավատարիմ մնանք մեր ընտրությանը, լինենք աստվածապարգեւ մեր երկրի փրկի ու բարի փրկեսը եւ մեր գործերով, մեր սիրով ու նվիրումով արդյունավորենք նրա ամեն օրը»**⁵³:

Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հայեցակարգում մեծապէս կարեւորվում է նաեւ այն իրողությունը, որ մեր ժողովրդի հոգեւոր եւ հասարակական կյանքում Հայ Եկեղեցու ունեցած բացառիկ դերը եւ առաքելությունը պետական ճանաչողություն է ստացել, ինչը լայն հնարավորություններ է բնօրէնել եկեղեցու առաքելությունն անարգել իրականացնելու համար: Լայնախոհության դիրքերից հանդես եկող վերածափան Հայրապետն այդ փաստի իր գնահատումներում լիաժույս է, որ Հայաստանի անկախության հաստատումով հայրենի եզերքում փրապետող ազապության հուսաբեր շունչը ոչ միայն ինքնաբերական ու ազգային մեր իրավունքների պաշտպանության առաջին հաղթանակների բերկրանքով համազգային լավարեսություն եւ վստահություն են հաստատել⁵⁴, այլեւ հրապապ են դարձրել այդ գործընթացներում Հայ Եկեղեցու դերակատարության գիտակցումը: Եւ համոզված, որ «Աստվածաշնչյան Արարապ լեռան հայացքի ներքո Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը իր թեւերն է սփռել մեր բոլոր եկեղեցիների

51 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Հապընտիր պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 175:

52 «Էջմիածին», 2004, Ջ., էջ 24-25:

53 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Հապընտիր պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 248:

54 Տե՛ս անդ, էջ 180:

... վրա՝ իր հարազատ գավակներին հավաքելով իր փրկարար փապանում՝ Նայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցում, որպեսզի բոլորը, համախումբ եւ միասնական, կարողանաք այսուհետ եւս «հաստատուն կալ եւ մնալ ի հաւար, ի յոյս, ի սէր» եւ «միաբան միով հաւատով եւ արդարութեամբ վաստակիլ ի գործս բարեաց»⁵⁵, Վեհափառ վստահ եւ նաեւ, որ եկեղեցի-պեպոյթոյն ներդաշնակ համագործակցությամբ կյանքի կոչված «վերագարթեալ կյանքը եւ վերագարթեալ հույսերը» այսօր **«Նայրենեաց սիրով ապրելու, Նայրենիքով համախմբված մնալու հրաւեր»**⁵⁶ է։ Նրա համար նույնքան աներկբայելի է նաեւ այն, որ այդ ամենի գործնական կիրառման արդյունքում «... այլեւս հոգեւոր հաղթանակի պայծառ օրվա անմայրամուտ արշալոյսն է բացվել հայ ժողովրդի վրա, որը Արդարության Արեգակի շնորհներով մշտապես պիտի լուսավորի աստվածաբանիկ այգին՝ Եկեղեցիս Նայաստանյայց, որպեսզի Նրա շնորհաբառ պատուներով գորացյալ՝ ազգս հայոց ճշմարիտ կյանքով ու աստվածպաշտությամբ շարունակի իր ճամփան դեպի հավիտենություն»⁵⁷։

Նայրապետի համոզմամբ այդ եզրակացության առարկայական հիմքերը վկայվում են նաեւ հայոց պատմության կողմից։ Փաստ է, գրում է նա, որ ազգային եւ հասարակական կյանքի անբաժան մասը հանդիսանալով, եկեղեցական կյանքն իր գրեւորումն է գրել ամենուր, որպէսզի ազգային հավաքական կյանք է եղել։ Եւ այդ իրողության ընդհանրացմամբ Գարեգին Բ. Վեհափառը ոչ միայն փաստում է ազգակրթական ինքնության անանց արժէքը, այլեւ այդ գործընթացում հետեւողական կերպով լուսաբանելով հոգեւոր գործունի դերը, պատմական փաստերի ընդհանրացմամբ գրում է՝ այդ հիման վրա է, որ ամենուր «Սեփական քուն կառուցելու հետ ձեռնամուխ ենք եղել Աստուծո քան շնորհյալն, քանզի հավաքացել ենք, որ մեր Եկեղեցին ծնողավայրն է հայ հոգւո, մեր հոգեւոր ազգային ինքնության աներեք սյունը, անառիկ ամրոցը ազգիս, մեր քրիստոսական փարատողն ու երջանկության ճանապարհը եւ հույսի ապավինը։ Եկեղեցին նաեւ մեր ազգային ամբողջականության հոգեւոր մարմնացումն է, հոգեւոր մեր Նայրենիքը, մեկ ու միասնական աշխարհասփյուռ մեր ժողովրդի կյանքում»⁵⁸։ Վեհափառը հռչակում է, որ եկեղեցի-պեպոյթոյն միասնության մեջ է անթելված նաեւ «ազատության, ազգային միասնության, ազգային խղճերի ու ձգտումների արդար դատը», ինչն իրենով պայմանավորում է նաեւ «վասն հայրենյաց եւ վասն հավաքի ուխտի նորոգյալ ճանապարհը»։ Այդ հիման վրա նա համոզված պնդում է, որ ազգային կյանքը պայմանավորող աշխարհիկ եւ հոգեւոր կողմերի ներդաշնակ միասնությամբ է պայմանավորված նաեւ այն, որ «ազատ ու անկախ Նայաստանի պեպոյթյան հովանո նորքո լծվելով Բանին Կենաց քարոզության առաքելությանը», «... օրավոր գորանում է Նայ Եկեղեցին Նայաստանի անկախության դրոշի ներքո՝ հոգեւոր անանց արժէքներով գորացնելով պետականությունը հայոց եւ համար հայ կյանքը»⁵⁹։

55 «Էջմիածին», 2006, Թ., էջ 10։

56 Տե՛ս Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նալընրիլը պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 308։

57 «Էջմիածին», 2005, Ձ., էջ 39։

58 Անդ, էջ 10։

59 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նալընրիլը պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 223։

Նամոզված, որ եկեղեցի-պետություն ներդաշնակ միությունը համագգային կյանքի առաջնահերթություններից է, Գաբեգին Բ. Նայրապետը հորդորում է մշտապես հոգալ այդ միությունը պահպանելու և գորացնելու համար, քանի որ համոզված է, թե դա է համագգային միության և ազգային նվիրական իդձերի իրագործման խելամիտ և անկորուստ ուղին: Ահա թե ինչու ազգային-պետական և եկեղեցական գործունեի միասնության ընդհանրացված արժեւորման դիրքերից վերլուծաբանը գրում է. «Նույտ մեծ լինի, ժողովուրդ հայոց, որ դարերի փորձություններից, ավերներից ու կորուստներից փրկեցիր, պաշտպանեցիր ու բարձր պահեցիր քրիստոնեական հավաքդ ու հավաքիդ գորույթյամբ ելար քեզ համար փորված գերեզմաններից և այսօր հայրենի պետականությունդ վերականգնած, հայրենի Արցախն ազաւրագրած, պիտի պաշտպանես քո արդար դաւր ու պիտի շարունակես քո քրիստոնեական առաքելությունը՝ ազգերի կողքին քո ջանքերն ու մասնակցությունը բերելով նոր ժամանակների, նոր աշխարհի կառուցմանը: Մնանք հավաւրաւոր ազաւրության, խաղաղության, արդարության և իրաւունքի արժեքներին, որոնցով մարդկային աշխարհում պիտի դրսեւորվի և իրական դառնա Աստծո ավանդած սերը միմյանց հանդեպ: Այս արժեքներով դեպի իր հաղթանակները, դեպի նոր դարի առաւելորդ ընթացաւ մեր ժողովուրդը՝ հավաւրաւրիմ Սուրբ Ավետարանին մեր Տեր Նիսուս Բրիստոսի, որ Նարուցյալ է, միշտ՝ Լույսն աշխարհի, Առաջնորդը կյանքի»⁶⁰:

Գաբեգին Բ. Նայրապետի աշխարհընկաւմանը լիովին հոգեհարազաւ է նաև ընդհանրացնող այն եզրահանգումը, որ **եկեղեցի-պետություն ներդաշնակ համագործակցությունն այլընտրանք չունի**, քանի որ այն կոչված է էաւես նպաստելու ինչպես համագգային և ազգապետական, այնպես էլ յուրաքանչյուր անհաւրի իդձերի իրականացմանը, որով նախադրյալներ են ստեղծվում նաև ազգային, հոգեւոր ու մշակութային ւրարանջաւրվածության առանձին միւրումները հաղթահաւրելու գործում: Այդ ւրեսանկյունից միանգամայն օրինաւաւ պետք է համաւրել, որ ըննարկվող հիմնահարցի հայեցակարգային լուծումների ընդհանրացմամբ Վեհաւիաոր կոչ է անում, որպեսզի այդ միության գիւրակցությամբ մեր ժողովուրդը մեկւրելի ջանքերը, քանի որ «Միասնաւար, եկեղեցաւեր ու հայրենաւեր ոգով պիտի յաղթահաւրենք այսօրուայ դժուարութիւններն ու խնդիրները՝ պաւրմութիւնը մեզ ուսուցիչ ունենաւով և միշտ առաջնորդուելով մեր ժողովրդի լուսաւոր գալիքի ւրեսիւրով: Արարաւրի ազաւր հայեաւցքի ներքոյ պիտի ծաղկի մեր Նայրենիքը, հզօրանայ, բարգաւաձի, խաղաղ կեանքի խնդութեամբ ապրի աշխարհաւիւր իր բոլոր գաւակների հեւր: Այս հաւաւրով, միշտ Աստուծոյ հեւր հաւաւրաւրիմ ընթացքով մեր ջանքերը համալիմբենք, մեր նուիրումը գօրացնենք՝ յաւելելու համար այն յաջողութիւններն ու յաղթանակները, որ գոհողութիւնների գնով, անլուր դժուարութիւններ ու խռընդութիւններ յաղթահաւրելով ձեռք է բերել մեր ժողովուրդը, և որոնց պաւրձանքն ու քաջաւրութիւնը միշտ պիտի ուղեկցեն հայոց կեանքին»⁶¹:

Բնագրային վերլուծությունը թույլ է ւրալիս փաստել, որ **եկեղեցի-պետություն**

Նմմաւ.՝ անդ, էջ 430:

60 «Էջմիաձին», 2007, ԺԱ., էջ 16-17:

61 Գաբեգին Բ. **Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց**, Նաւրնւրիը պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 308-309:

փոխհարաբերության հայեցակարգային ու համակարգված լուծումներին գուզրնթաց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը մեծ տեղ է հատկացրել նաև հիմնախնդրի գործնական լուծումների, մասնավորապես եկեղեցի-պետություն հարաբերությունների պետաիրավական կանոնակարգման գործընթացին: Վեհափառի այդ մտայնությունը ծրագրային հիմնադրույթի տեսքով արտացոլված է դեռևս նրա անդրանիկ կոնդակում, որտեղ հռչակվում է. «Անկախ ազգային պետականության պայմաններում անհրաժեշտորեն նոր որակ են ենթադրում Հայ Եկեղեցու և Հայոց պետության յարաբերությունները՝ իրական հիմքերով ամրագրուած»⁶²: Քանի որ Վեհափառ Հայրապետի համոզմամբ «օրենքը արդարության և իրավունքի հաստատման հասարակական ձգտումն է», նրա վերլուծական մոտեցումներում իրավական հիմքերով ամրագրված եկեղեցի-պետություն հարաբերությունների անհրաժեշտությունը դիտարկվում է նաև օրինաստեղծ դաշտում: Այդ պնդման հիմքում ընկած է վերլուծաբանի այն տեսակետը, որ «օրենքները միաժամանակ հասարակական մրաժողություն են կրթում և դիմագիծ հավելում մեր ազգային նկարագրին», հետևաբար «... օրենսդրությունը՝ իրեն արտահայտություն հասարակական շահի մեր իրական մրահոգության՝ պետք է խառնված լինի ազգային մեր ավանդներին, քրիստոնեական բարոյական մեր սկզբունքներին ու արժեքներին»⁶³: Եւ ինչպես փաստերն են վկայում, այդ նպատակին հետամտր Հայոց Կաթողիկոսը և նրա գլխավորությամբ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը մեծ ծավալի կազմակերպչական աշխատանք են իրականացրել եկեղեցի-պետություն հարաբերությունների իրավական կարգավորման ոլորտում⁶⁴: Այդ նույն նպատակին է միարված նաև այն, որ փոխադարձ համաձայնությամբ Մայր Աթոռն իր մշտական ներկայացուցիչն ունի ՀՀ Ազգային ժողովում⁶⁵: Վերջապես, Վեհափառը փաստում է. «Եկեղեցու և հայրենի պետության հարաբերություններն առավել ամրապնդվում են նաև փոխադարձ Մեր այցերով և երկուստեք հեղաբրբություն ներկայացնող խնդիրների բնարկման բնթացքին դրսևորվող պարրասարական ու ջերմ վերաբերմունքով»⁶⁶:

Ինչպես արդեն նշվել է, եկեղեցի-պետություն հարաբերությունների ոլորտը չափազանց դինամիկ է, որը պարմականորեն փոփոխվել է և դրսևորվել ինսարիպուրային րարբեր ձևերով: Եւ պետք է նկատել, որ երկկողմանի հետևողական համագործակցության արդյունքում Հայաստանի Հանրապետությունում **եկեղեցի-պետություն հարաբերությունները կարգավորող պետաիրավական նորմերում արտացոլվել**

62 «Էջմիածին», 2000, Բ., էջ 7:

63 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Հարրերի պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 255:

64 Այդ նպատակին են ծառայում նաև Վեհափառ Հայրապետի 2008 թ. նոյեմբերի 10-ի հրամանով Մայր Աթոռում բացված «Եկեղեցի-պետություն հարաբերությունների» գրասենյակի աշխատանքները:

65 2001 թ. ՀՀ Ազգային ժողովում Հայ Առաքելական Եկեղեցու ներկայացուցիչն էր Մայր Աթոռի դիվանապետ Արշակ Լալա. Խաչատրյանը, րեն Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Հարրերի պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 245:

66 Անդ, էջ 213:

են ինչպես աշխարհիկ եւ հոգեւոր ոլորտների ներդաշնակեցման սկզբունքները, այնպես էլ համագգային կյանքում Նայ Եկեղեցու դերի եւ առաքելության ըմբռնումը: Ահա թե ինչու արժեւորելով այդ ամենը՝ Վեհափառ գոհունակությամբ արձանագրում է, որ «Պեպության հետ Եկեղեցու բնականոն ու առաջագնաց հարաբերությունների արտահայտություն պետք է նկատվի մեր կողմից բարձրացված հարցերի նկատմամբ բարյացակամ ընդառաջումները, ինչպես նաև՝ պարբերականությունը Նայաստանի Նանրապետության Սահմանադրությամբ ճանաչելու եւ ամրագրելու Նայ Եկեղեցու պարմական բացառիկ առաքելությունը հայ ժողովրդի կյանքում»⁶⁷: Ընդ որում, գործնական քննանկյունից մեծ կարևորություն ունի հարկապես այն փաստը, որ եկեղեցի-պետություն հարաբերությունների օրենսդրական կարգավորումն իրականացվում է փարբեր հարթություններով: Այդ ամենը նկատի ունի նաև ազգրւրիք Նայրապետութեան, որը գրում է. «Արդարեւ, առաքելահաստատ Նայ Եկեղեցին, ուր հոգին է, պարմութեանն ու ժառանգութեանը հայի՝ հայոց պետության օրենսդրությամբ համարժեքորեն ներկայացված պիտի լինի իբրեւ համագգային հոգեւոր հաստատութեան»⁶⁸:

Պետք է փաստել, որ քննարկվող հիմնահարցի նկատմամբ համահունչ մոտեցումների հանդիպում ենք նաև Նայաստանի Նանրապետության Սահմանադրության մեջ եւ օրենսդրական այլ ակտերում: Վկայությունն օրենսդրորեն ամրագրված այն փաստն է, որ «Նայաստանի Նանրապետության եւ Նայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հարաբերությունների կարգավորման սկզբունքները սահմանված են Նայաստանի Նանրապետության Սահմանադրությամբ, ընդհանուր հարաբերությունները՝ «Խղճի ազատության եւ կրոնական կազմակերպությունների մասին» Նայաստանի Նանրապետության օրենքով, այլ օրենքներով եւ միջազգային պայմանագրերով, իսկ առանձնահատուկ հարաբերությունները՝ որպես պետության եւ նրա կողմից ազգային ճանաչված Եկեղեցու հարաբերություններ, սույն օրենքով (Նայաստանի Նանրապետության եւ Նայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հարաբերությունների մասին 2007 թ. փետր-

67 Այդ, էջ 48: Այդ մասին ՆՆ Սահմանադրությունն ամրագրում է հետևյալը. «Նայաստանի Նանրապետությունում եկեղեցին անջատ է պետությունից: Նայաստանի Նանրապետությունը ճանաչում է Նայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու՝ որպես ազգային եկեղեցու բացառիկ առաքելությունը հայ ժողովրդի հոգեւոր կյանքում, նրա ազգային մշակույթի զարգացման եւ ազգային ինքնության պահպանման գործում: Նայաստանի Նանրապետությունում երաշխավորվում է օրենքով սահմանված կարգով գործող բոլոր կրոնական կազմակերպությունների գործունեության ազատությունը: Նայաստանի Նանրապետության եւ Նայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հարաբերությունները կարող են կարգավորվել օրենքով», «Նայաստանի Նանրապետության Սահմանադրություն», Երևան 2006, հոդվ. 8.1, սրեն նաև Նայաստանի Նանրապետության «Խղճի ազատության եւ կրոնական կազմակերպությունների մասին» օրենքի (փոփոխված եւ լրամշակված) նախաբանը:

Սահմանադրորեն ամրագրվում է նաև, որ «Յուրաքանչյուր ոք ունի մտքի, խղճի եւ կրոնի ազատության իրավունք: Այս իրավունքը ներառում է կրոնը կամ համոզմունքները փոխելու ազատությունը եւ դրանք ինչպես միայնակ, այնպես էլ այլոց հետ համատեղ քարոզի, եկեղեցական արարողությունների եւ պաշտամունքի այլ ծիսակարարությունների միջոցով արտահայտելու ազատությունը: Այս իրավունքի արտահայտումը կարող է սահմանափակվել միայն օրենքով, եթե դա անհրաժեշտ է հասարակական անվտանգության, առողջության, բարոյականության կամ այլոց իրավունքների եւ ազատությունների պաշտպանության համար», «Նայաստանի Նանրապետության Սահմանադրություն», հոդվ. 26:

68 Գարեգին Բ. Գաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նարբերի պաշտոնական (1999-2009 թթ.), էջ 48:

վարի 22-ի՝ Ա. Բ.)»⁶⁹: Այդ րեւանկյունից անհնար է չնկարել ակնհայտ այն փաստը, որ եկեղեցու նկարմամբ ազգային պետականության մոտեցման հիմքում ընկած է ոչ միայն պարմականության զգացումը, այլև հասարակական-քաղաքական, ազգամշակութային և հասարակական կյանքի այլ ոլորտներում եկեղեցու դերի օբյեկտիվ ընկալումը, ինչն, անկասկած, **էապես խթանում է Նայ Եկեղեցու առաքելությանը ոչ միայն Մայր Նայաստանում, այլև՝ հայկական Սփյուռքում**:

Այդ սերը գործակցությունը Վեհափառ Նայրապետը բացառում է նաև նրանով, որ ազգային պետականության գոյությամբ պայմանավորված հասարակական կյանքի վերափոխումներին ու վերակառուցումներին գուցենթաց «Վերափոխվում և ամրապնդվում են նաև մեր երկրի օրենսդրական հիմքերը, որոնց վրա պիտի բարձրանա հասարակական մեր կյանքի նորագ շինվածքը՝ ապահովելով րեւանկյունի կենսունակ զարգացումը, գիտության ու կրթության և հոգևոր կյանքի շարունակական առաջընթացը»⁷⁰: Վեհափառ Նայրապետի համոզմամբ այդ ներդաշնակ գործակցության հիմքում ընկած է նաև այն, որ ազգային պետականության կողմից «... երբեւէ **Նայ Եկեղեցին չի դիպվում միայն կրոնական համայնք, այլ հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքը կազմակերպող ավանդական հաստատություն**»⁷¹: Այդ րեւանկյունից եւս բնութագրական պետք է համարել եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության էությունը պարզաբանող Նայոց ազգրերի Կաթողիկոսի այն պնդումը, թե «Մեր պարմութեան որոշիչ այս շրջանում հարկ է, որ հաւաքով ու քրիստոնէական ճշմարիտ արժէքներով իմաստաւորենք մեր կեանքը: **Գիտակցենք Նայ Եկեղեցու դերակատարութիւնն իր կոչման բարձունքում, որպէսզի հասարակական մեր կեանքում Նայ Եկեղեցին իրապէս դառնայ խիղճը և երաշխաւորը բարոյականութեան, ժողովրդի կամքի արքայայտիչը պետութեան առջև և պետութեան աջակիցը ժողովրդին ծառայելու սրբազան կոչման մէջ**»⁷²: Նիմնահարցի համակողմանի արժեւորման գործում հարկ է փաստել նաև այն, որ եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերությունն ինչպես օրենսդրական, այնպես էլ գործնական առումներով մեծ կարեւորություն ունի ազգային պետականության համար: Վկայությունն այն է, որ **Նայաստանի Նանրապետությունը Նայ Առաքելական Եկեղեցին ճանաչում է որպես ազգային եկեղեցի, որպես հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի շինության և ազգապահպանության կարեւոր պարվար**⁷³:

69 Նայաստանի Նանրապետության և Նայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հարաբերությունների մասին 2007 թ. փետրվարի 22-ի օրենքը, հոդվ. 4:

70 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նարեկի պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 255:

71 Անդ, էջ 214: Եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության լուծումներում աստվածաբանական աշխարհընկալման հավաքարիմ Վեհափառ Նայրապետը անդադարձ է կապարում նաև **հավաքային գործոնի** դերի պարզաբանմանը: Նա այդ մոտեցումն ամենից առաջ պարճառաբանում է նրանով, «... որ քրիստոնեությունը ներթափանցված է մեր ժողովրդի էության բոլոր ծալքերում» (անդ, էջ 210): Այդ դիրքերից էլ նա ընդհանրացնելով փաստում է նաև այն իրողությունը, որ անկախ այն բանից «Նայրենիքում ապրեց մեր ժողովուրդը, թե հալածանքներից սփռվեց այլ երկրներում, իր հավաքով միշտ միասնական մնաց հայության հոգին, մնաց իր հողի հետ ու աստվածասեր հայրերի, մնաց փրկության հույսի ու հավաքի հետ», անդ, էջ 219:

72 Անդ, էջ 180:

73 «Նայաստանի Նանրապետության Սահմանադրություն», հոդվ. 8.1: «Նայաստանի Նանրապետությունը ճանաչում է Նայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին՝ որպես ազգային

Ու թեև Նայասարանի Նանրապետությունն օրենսդրորեն «արգելում է եկեղեցու մասնակցությունը պետական կառավարմանը, եկեղեցու և կրոնական կազմակերպությունների վրա չի դնում որևէ պետական ֆունկցիա»⁷⁴, այդուհանդերձ պետության և Նայ Եկեղեցու ներդաշնակ հարաբերությունների իրավական կարգավորման, հավասարապես նաև եկեղեցի-պետություն համագործակցության համապետություն մեծ կարևորության իրողություն պետք է համարել ՆՏ կողմից ազգային ինքնության և ազգամշակութային ավանդույթների պահպանման և վերարտադրման գործում Նայ Առաքելական Եկեղեցու դերի անվերապահ բնդում, ինչն ամրագրված է օրենսդրական հետևյալ ակտի պետքով. «Պետությունը չի խոչընդոտում ազգային եկեղեցու մենաշնորհ հանդիսացող հետևյալ առաքելությունների իրագործմանը. - ազալ բարոյել ու փարածել իր դավանանքը Նայասարանի Նանրապետության ողջ փարածքում: Նայասարանյայց Առաքելական Եկեղեցու դավանաբանության պաշտոնական լուսաբանումը զանգվածային լրատվության միջոցներով կամ զանգվածային միջոցառումների ժամանակ կարող է իրականացվել միայն Նայասարանյայց Առաքելական Եկեղեցու հավանությամբ, - վերստին իր պարմական ավանդույթները, կառուցվածքը, կազմակերպությունները, թեմերն ու համայնքները, - կառուցել նոր եկեղեցիներ, գործող դարձնել իրեն պարկանող պարմական հուշարձան-եկեղեցիները՝ ինչպես հավարացյալների խնդրանքով, այնպես էլ սեփական նախաձեռնությամբ, - նպաստել հայ ժողովրդի հոգևոր կրթությանը, օրենքով սահմանված կարգով՝ նաև պետական կրթական հասարակություններում, - գործնականորեն աջակցել հայ ժողովրդի բարոյական կարարելագործմանը, - ծավալել բարեգործական և բարեխնամ գործունեություն, - ունենալ մշտական հոգևոր ներկայացուցիչ հիվանդանոցներում, գաղանյալների և հաշմանդամների փներում, գորամանքում, ազարագրկման վայրերում ներառյալ քննչական մեկուսարաններում: **Միենույն ժամանակ Նայասարանյայց Առաքելական Եկեղեցին որպես ազգային եկեղեցի, որը գործում է նաև Նանրապետության փարածքից դուրս, ենթակա է Նայասարանյայցի՝**

եկեղեցի՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին կենտրոնով, Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության, Երուսաղեմի և Կոստանդնուպոլսի Նայոց Պարիարքությունների նվիրապետական աթոռներով, և նրա բացառիկ առաքելությունը հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքում, նրա ազգային մշակույթի գարգացման և ազգային ինքնության պահպանման գործում: Նայասարանի Նանրապետությունը ճանաչում է Նայասարանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու ինքնակառավարումն իր նվիրապետության սահմաններում», Նայասարանի Նանրապետության և Նայասարանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հարաբերությունների մասին 2007 թ. փետրվարի 22-ի օրենքը, հոդվ. 2: Նմալ.՝ Նայասարանի Նանրապետության «Խղճի ազարության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» օրենքը (փոփոխված և լրամշակված), հոդվ. 17, գ ենթ.:

Միաժամանակ Նայասարանի Նանրապետության «Խղճի ազարության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» օրենքի 21-րդ հոդվածը հաշկում է, որ «Պետությունն իր վրա է վերցնում կրոնական նշանակություն ունեցող պարմական հուշարձանների պահպանությունը՝ անկախ նրանց պարկանելությունից (բնդծումը մերն է՝ Ա. Բ.)»: Վեհափառ Նայրապերը մարնանշում է նաև, որ եկեղեցի-պետություն հարաբերությունները կարգավորող օրենդրական այդ ակտերի գործնական կիրառման արդյունքում Նայասարանի Նանրապետության կողմից «Եկեղեցուն են վերադարձվել շուրջ 170 վանքեր, եկեղեցիներ ու եկեղեցապարկան կալվածքներ», Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նարերիիր պաշրոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 213:

74 Նայասարանի Նանրապետության «Խղճի ազարության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» օրենքը (փոփոխված և լրամշակված), հոդվ. 17, գ ենթ.:

դրանի Նանրապետության պաշտպանությանը՝ միջազգային իրավական նորմերի սահմաններում⁷⁵:

Եւս մեկ բնորոշ առանձնահատկություն: Եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության Գարեգին Բ. Վեհափառի հայեցակարգում հոգեւորի եւ աշխարհիկի ներդաշնակ հարաբերությունները եւ համագործակցությունը կարեւորվում է նաեւ այն պոստակյունից, որ «... հաւարն է լուսավորում մեր Նայրենիքի բարգաւաճման, մեր ժողովրդի բարօրության ուղին»⁷⁶: Այդ հարցում համահունչ է նաեւ ՆՇ օրենսդրական դիրքորոշումը, որպէղ ազգային ինքնության, ազգային հոգեկերպովաճքի պահպանման, ինչպէս նաեւ ազգամշակութային ավանդությունների վերարպադրության գործընթացում եկեղեցի-պետություն համագործակցության պերաիրավական կարգավորման կարեւորագոյն գործոնների շարքում ամրագրվում է նաեւ հասարակական եւ հոգեւոր կյանքի ներդաշնակեցմանը միպովաճ օրենսդրական այն դրույթը, որ «Ազգային քաղավար քոնէրին հաջորդող աշխաքանքային օրը Նայասքանի Նանրապետության կառավարության որոշմամբ կարող է քեղափոխվել նախորդ կամ հաջորդ շաքաթ օրը»⁷⁷:

Փասքերն աներկքա վկայում են, որ եկեղեցի-պետություն գործակցության շրջանակներում երկկողմանի ուշադրության կենքրոնում է գքրովել նաեւ ազգային կրթության եւ դասքիրակության հիմնահարցերը: Այդ ոքրքում պերաիրավական քաղաքակաւնության ռազմավարական դիրքորոշումն արքացովաճ է ՆՇ օրենսդրական մի շարք ալքերով: Ինչպէս ՆՇ «Խղճի ազաքության», այնպէս էլ «Նայասքանի Նանրապետության եւ Նայասքանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հարաքերությունների մասին» օրենքներում ամրագրվում է Նայ Առաքելական Եկեղեցու դերակաքարութաւնը կրթական ոլորքում: Մասնավորապէս, օրենքի 8-րդ հոդվաճն ամրագրում է այն փասքը, որ «Նայասքանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին իրավունք ունի՝ ա) հիմնելու կամ հովանավորելու նախադաքոցական հասքարություններ, քարրական, միջնակարգ եւ ավազ դաքոցներ, միջնակարգ մասնազիքական եւ բարձրագոյն ուսումնական հասքարություններ՝ Նայասքանի Նանրապետության օրենսդրության շրջա-

⁷⁵ Անդ:

⁷⁶ Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց, Նաքրերքիք պաշքոնականք (1999-2009 թթ.), էջ 206:

⁷⁷ Նայասքանի Նանրապետության «Խղճի ազաքության եւ կրոնական կազմակերպությունների մասին» օրենքը (փովոխվաճ եւ լքամշակվաճ), հոդվ. 17, գ ենթ.: «Նայասքանի Նանրապետության եւ Նայասքանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հարաքերությունների մասին» 2007 թ. փեքրվարի 22-ի օրենքով ես ամրագրվում է, որ «Նայասքանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին իրավունք ունի ունենալու մշքական հոգեւոր ներկայացուցիչ հիվանդանոցներում, մանկաքներում, քուն-իւքերնաքներում, գորամասքերում, ազաքագրկման վաքրքում, ներադալ՝ քննչական մեկուսաքաններում» (հոդվ. 10): Այդ համաքերքքում պերք է կարեւորել նաեւ Գարեգին Բ. Ամենայն Նայոց Կաթողիկոսի եւ ՆՇ պաշքոպանության նախարար Ս. Մարգաքանի կողմից 2000 թ. սեպտեմբերի 14-ին հասքարվաճ «Նայասքանի Նանրապետության գինվաճ ուժքում Նայասքանյայց Առաքելական Եկեղեցու հոգեւոր ճառադության կանոնադրության» հասքարքում:

Եւ վերջապէս, եկեղեցի-պետություն ներդաշնակ իրավահարաքերություններ հասքարաքելու էական բնութագրիչներից պերք է համարել նաեւ Նայասքանի Նանրապետության օրենքով ամրագրվաճ այն փասքը, որ «Պերքություն ճանաշում է խոսքովանության գաղաքիքությունը: Քննչական եւ դաքական արքաններում որպէս վկա չի կարող հարցաքննվել ճեռնադրվաճ հոգեւորական-խոսքովանախարք գործի այն հանգամանքների մասին, որոնք նրան հայքնի են դարճել խոսքովանության ժամանակ», անդ, հոդվ. 20: Այդ իրողություն ամրագրվաճ է նաեւ «Նայասքանի Նանրապետության եւ Նայասքանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հարաքերությունների մասին» 2007 թ. փեքրվարի 22-ի օրենքով (հոդվ. 12):

նակներում, բ) մասնակցելու պետական կրթական հաստատություններում «Նայ Եկեղեցու պատմություն» առարկայի ուսումնական ծրագրի և դասագրքի մշակմանը, այն դասավանդող ուսուցիչների որակավորման պահանջների սահմանմանը և դպրոցների և ներկայացնելու այդ ուսուցիչների թեկնածությունները, գ) պետական կրթական հաստատություններում կամավոր ուսումնական դասընթացներ կազմակերպելու՝ օգտագործելով դրանց շենքերն ու ռեսուրսները՝ այդ հաստատությունների հետ համաձայնեցնելով դասընթացների իրականացմանն առնչվող խնդիրները, դ) նպաստելու հասարակության հոգևոր կրթությանը կրթական հաստատություններում՝ օրենքով սահմանված կարգով:

Նայասրանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու սրբազան ուսումնական հաստատությունները պետք է ստանան այն աջակցությունը, որը պետությունը ցուցաբերում է մասնավոր հաստատություններին:

Պետությունը երաշխավորում է կրոնական կրթության իրավունքի իրացումը՝ կամավորության հիման վրա:

Նայասրանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու պաշտոնական հաղորդագրությունները զանգվածային լրատվության միջոցները հրապարակում են անվտանգ»⁷⁸:

Եկեղեցի-պետություն գործակցության շրջանակներում երկկողմանի ուշադրության կենտրոնում գտնվող կրթության և դաստիարակության հիմնահարցերի մեկ այլ օրինակ է **Գարեգին Բ. Ամենայն հայոց Կաթողիկոսի անձնական անուրանալի ջանքերի, ինչպես նաև Նայ Եկեղեցու նկատմամբ պետական քաղաքականության դրսևորում հանդիսացող ՆՄ Կառավարության 2002 թ. հունիսի 13-ի որոշումը, որով Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարանին բարձրագույն ուսումնական հաստատության կարգավիճակ է տրվում**⁷⁹:

Եկեղեցի-պետություն համագործակցության էությունը բնութագրող իրողությունների շարքում անհրաժեշտաբար պետք է մտնան ինչպես **ազգային մշակույթի զարգացման և ազգային ինքնության պահպանման գործում Նայ Եկեղեցու**

78 Տե՛ս Նայասրանի Նանրապետության և Նայասրանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հարաբերությունների մասին 2007 թ. փետրվարի 22-ի օրենքը, հոդվ. 8: Վճար.՝ Նայասրանի Նանրապետության «Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» օրենքը (փոփոխված և լրամշակված), հոդվ. 17, գ ենթ.:

79 Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարանին բարձրագույն ուսումնական հաստատության կարգավիճակ տալու գործընթացում և սանտրանալի է Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի անձնական ներդրումը: Դա է վկայում նաև Նայասրանի Նանրապետության Կառավարության 2002 թ. հունիսի 13-ի «Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի մասին» թ 833-Ա որոշումը, որտեղ արձանագրված է. «Նաշվի առնելով Ամենայն հայոց Կաթողիկոս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ներսիսյանի միջնորդությունը և Նայասրանի Նանրապետության կրթական ոլորտում ու հոգևոր-մշակութային կյանքում Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի բացառիկ դերը՝ Նայասրանի Նանրապետության կառավարությունը **ո ր ո շ ու մ է**.

1. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանը համարել բարձրագույն ուսումնական հաստատություն:

2. Նայասրանի Նանրապետության կրթության և գիտության նախարարին՝ թույլատրել Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի սովորողների փոխափոխությունը Նայասրանի Նանրապետության այլ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ և շրջանավարտների հետադարձական մասնագիտական կրթությունը Նայասրանի Նանրապետության գիտակրթական համակարգում», **Եղիշե ավագ քահանա Մարգարյան**, Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան (1945-2006, Գեորգյան ճեմարան - Աստվածաբանական համալսարան), Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 225:

առաքելության և դերակարարության պետական ճանաչումը, որի վկայություններ օրենսդրորեն ամրագրված այն սկզբունքներն են, որոնք վերաբերում են Նայ Եկեղեցու հոգևոր-մշակութային ժառանգությանը, վերջինիս պահպանմանն ու այդ գործում ազգային պետականության դերակարարությանը: Այդ փաստը վկայվում է «Նայասարանի Նանրապետության և Նայասարանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հարաբերությունների մասին» օրենքի 5-րդ հոդվածով, որով ամրագրվում է իրավական այն նորմը, որ «Նայասարանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու պատմական, հոգևոր, մշակութային և վավերագրական ժառանգությունը ազգային ինքնության հենքի կարևոր և անբաժանելի մասն է: Նայասարանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու պատմական, հոգևոր, մշակութային և վավերագրական արժեքների՝ պետական սեփականություն հանդիսացող հարվածը կարող է օտարվել կամ պահպանման վայրից փոխադրվել՝ այդ մասին նախապես տեղեկացնելով Նայասարանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցուն»: Նույն նպատակին է ծառայում նաև օրենքի հաջորդ՝ 6-րդ հոդվածը, որն ամրագրում է այն սկզբունքը, թե «Նայասարանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին իրավունք ունի կառուցելու վանքեր, եկեղեցիներ և պաշտամունքային այլ շինություններ, գործող դարձնելու պատմական հուշարձանի կարգավիճակ ունեցող վանքերն ու եկեղեցիները: Պատմական հուշարձանի կարգավիճակ ունեցող եկեղեցիների և պաշտամունքային այլ շինությունների պահպանությունը Նայասարանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին և Նայասարանի Նանրապետությունն իրականացնում են համարել»: Նայ Եկեղեցու պատմամշակութային ժառանգության պետական գնահատման անուրանալի փաստերից պետք է համարել նաև օրենսդրորեն ամրագրված սկզբունքը, համաձայն որի «Նայասարանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու սեփականությունը և ազգային մշակութային ժառանգության բաղկացուցիչ մասը հանդիսացող մշակութային հասարակությունների, հավաքածուների, թանգարանների, գրադարանների, արխիվների պահպանության և հարստացման համար պետական աջակցության ծավալն ու նպատակը Նայասարանի Նանրապետության կառավարությունը սահմանում է րովյալ տարվա պետական բյուջեի նախագծով՝ նախապես այն բնութագրելով Նայասարանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հետ⁸⁰:

Կարելի է վկայակոչել եկեղեցի-պետություն համագործակցությունը կարգավորող նորմատիվ այլ ակտեր եւս, սակայն կարծում ենք եղածն էլ լիովին բավարար է Ամենայն Հայոց Գարեգին Բ. Վեհափառի, նրա ղեկավարած Մայր Աթոռի և Նայասարանի Նանրապետության համագործակցության հանրագումարային արդյունքը բնութագրելու որպես **ներդաշնակ համագործակցություն: Ավելացնենք միայն, որ ազգային**

80 Տե՛ս Նայասարանի Նանրապետության և Նայասարանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու հարաբերությունների մասին 2007 թ. փետրվարի 22-ի օրենքը, հոդվ. 5, 6, 7: Վերջիններիս օրգանական լրացումը պետք է համարել Նայ Եկեղեցու հարկումից ազատ եկամուտներին վերաբերող օրենսդրորեն ամրագրված իրավունքը, որով հռչակում է. «Նայասարանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին իրավունք ունի կազմակերպելու հասարակական դրամահավաքներ և սրանալու նվիրատվություններ ու բնձաներ, որոնք ազատ են հարկումից: Հարկումից ազատ են նաև ծխական նշանակության առարկաների ու պարագաների արտադրությունը և իրացումը», անդ, հոդվ. 11:

կյանքում պետաիրավական վերոնշյալ նորմերի արմատավորումը, հասաստարարական նաև դրանց պրակտիկ իրագործումը Նալ Եկեղեցու համար անարգել գործունեության լայն հնարավորություններ են ընձեռել ոչ միայն Նախապետնում, այլև Սփյուռքում: Այդ տեսանկյունից միանգամայն օրինաչափ պետք է համարել եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության իրավական ըմբռնումների՝ Վեհափառ Նախապետի ընդհանրացնող արժեքային մոտեցումը. «Մենք գոհունակությամբ ենք անդրադառնում, որ հայրենի մեր պետության կողմից մշտապես գիտակցումը կա Նախապանայաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու՝ մեր ժողովրդի կյանքում ունեցած բացառիկ դերի եւ առաքելության մասին»⁸¹: Ահա թե ինչու միանգամայն պրամարանական է նաև վերլուծաբան Նախապետի այն վստահեցումը, որ պետության եւ ազգի առաջընթացն արգելակող եւ նրանց առջև կանգնած մարտահրավերներն ու խոչընդոտները հաղթահարելու, երկրի ազատ կյանքը զորացնելու միպոմով խաղաղության, արդարության եւ իրավունքի հաստատման որոնումներում «... մեր Սուրբ Եկեղեցին աջակից է ... եւ զորավիգ հայրենի պետությանը, ինչպես որ եղել է դարեր ի վեր»⁸²:

81 Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Նապոց, Նապրնպիք պաշտոնականը (1999-2009 թթ.), էջ 213-214:

82 Անդ, էջ 261: